

VSEBINA

Jurij Bavdaž: Nastanek in razvoj elektroindustrije v Cerknem	77
Marjan Tavčar: Cerkljanska in njena preobrazba	81
Zmago Bufon: Janez Scopoli (1723—1788)	87
dr. Marija Verbič: O lesu za idrijski rudnik, prvih idrijskih grabljah in klavzah	89
Janez Jeram: Kmečki hlapec	100
Tomaž Pavšič: Naš 200-letni gledališki jubilej	105
Jože Čar: Program dela Mestnega muzeja v Idriji	112
Lado Božič: Ob robu Vojskarske planote	115
Lado Božič: Zrušil se je hrast	121

2 XV 1970 IDRIJSKI RAZGLEDI

Izdaja Mestni muzej v Idriji. Uredniški odbor: ing. Ivan Gantar, Jurij Bavdaž, Anton Bolko, prof. Vinko Cuderman, ing. Jože Čar, Damijan Flander, Srečko Logar, Rafko Terpin. Glavni in odgovorni urednik Jurij Bavdaž. Izhaja vsake tri mesece. Letna naročnina 6 Ndin, za inozemstvo 10 Ndin. Poštnina plačana v gotovini. Naslov: Idrijski razgledi, Idrija, poštni predal 11, tel. Idrija 86-135, telegrami Muzej Idrija, tek. rač. pri SDK Idrija št. 5202-603-119.

Tiska tiskarna »Primorski tisk«
Koper.

Slika na naslovni strani: CERKNO
foto J. Podobnik

NASTANEK IN RAZVOJ ELEKTROINDUSTRIJE V CERKNEM

Jurij Bavdaž

List, ki beleži preteklost in sedanost cerkljansko-idrijskega področja, ne more ostati brez beležke o tem, kar danes doživlja Cerkljanska.

Po dolгих letih želja, načrtov in naporov spreminja Cerkljanska svoj obraz in prehaja z drobno kmetijskega, malo donosnega gospodarstva na visoko industrializirano. Razvoj je vezan na kratko ime ETA — tovarna elektrotermičnih aparatov. Podjetje, ki je danes tako pomembno, ima zanimiv izvor, nastanek in razvoj. Pri iskanju podatkov smo segli najprej do leta 1954, a nato smo zasledovali korenine do leta 1947 — pa smo bili prisiljeni seči še dlje, do 1943, ter ugotovili, da je nastala zamisel že leta 1941 — v času, ko se je porajala OF.

Takrat je bil eden prvih organizatorjev OF na cerkljanskem področju Jakob Štucin-Cvetko. Na nekem sestanku je govoril o povojnih perspektivah Cerkna in je dejal, da bo novo življenje vzbrstelo iz elektrifikacije in industrijskega razvoja, iz nanovo postavljene industrije. Te izjave se spominja tovariš Tomaž Štrukelj, ki je bil na sestanku tudi prisoten in s katerim so kasneje povezane prve kali elektrifikacije in industrializacije. Tovariš Štrukelj je imel pred vojno v Cerknem trgovino in elektro ter radiotehnično delavnico, njegova visoka tehnična sposobnost in iznajdljivost pa je bila gibalo v vsem razvoju. Konec 1941. in v začetku 1942. leta je najprej preko trgovine nabavljал razne tehnične materiale, v delavnici pa izdeloval različne tehnične pripomočke za ilegalno delo. Žal je od izdelkov iz te dobe ohranjena le naprava — skrivališče za puško, ki ima zunanjo obliko navadnega hloda. Ko so tovariša Štruklja 1942. leta odpeljali v zapore, sta delo nadaljevala njegova žena in aktivist Anton Kranjc iz Labinj pri Cerknem. Ob kapitulaciji Italije se je Štrukelj vrnil in bil vodja telefonske sekcije, ki so jo osnovali pri Idrijskem odredu s sedežem Na mlakah pri Pirhu.

Sekcija je v nekaj dneh povezala s telefonskimi vodi skoraj celo osvobojeno ozemlje tega področja do Trnovskega gozda, Čepovana in Vipavske doline. Centrala je bila v Cerknem, imela je 24 vodov in 5 telefonistov. S svojim Odsekom za zveze je skrbela tudi za radio-sprejemne in oddajne postaje, ki so jih takrat imele vse večje enote na Primorskem in Gorenjskem. V okviru Odseka za zveze je bila tudi delavnica, ki je skrbela za popravila telefonskih in radijskih naprav, a tudi drugih tehničnih pripomočkov, na primer pisalnih strojev, žigov. Tu so tekli tečaji za radiotelegrafiste in telefoniste. Vsem enotam je ostala ta delavnica v najboljšem spominu, saj je bila kos zelo zahtevnim razmeram do konca vojne.

Ob osvoboditvi se je selila delavnica v Gorico, junija 1945 pa so jo razpustili in demobilizirani vodja Tomaž Štrukelj ter nekaj drugih članov se je vrnilo v Cerkno. Tukaj so si takoj začeli prizadevati za elektrifikacijo v okviru elektrifikacijskega odbora, ki je štel 15 delavcev. V tem času sta dobili elektriko vasi Ravne in Zakojca.

Leta 1947 so bili glede opravljanja del sprejeti strožji predpisi. Zato se je odbor za elektrifikacijo preusmeril in se organiziral kot radio-elektroremontno podjetje REMPOD. To se je omejilo na notranja instalacijska dela in na popravila radijskih in električnih naprav. Imelo je sprva 9 delavcev. Direktor je bil tovariš Štrukelj. Ker je ta kot nabavljatelj pri prejšnjem Odboru za elektrifikacijo nabavil velike množine elektromateriala v Italiji preko UIVODA (našega podjetja, ki je delalo pod zavezniško vojaško upravo v Trstu in v Gorici), je imel REMPOD na samem začetku tudi že dobro materialno osnovo, posebno še, če pomislimo na takratne razmere. Delavnica je opravljala vsa mogoča in nemogoča dela in nekatere prav neverjetne naloge, uspešno je na primer previla večino vseh motorjev v priključeni Primorski, ker se je voltaža spremenila od 110 na 220 V; izdelovala je transformatorje do 20.000 V in kolektorje — od tistih za zaganjače avtomobilov do kolektorja za generator centrale v Podmelcu. Obenem je delavnica tudi popravljala aparate, pisalne in računske stroje in podobno vse do popravila rentgenskega aparata za zdravstveni dom v Idriji. Poslovanje REMPODa je bilo tako uspešno, da je zajemalo v letu 1954 tudi del Gorenjske in Notranjske.

Leta 1954 so se pogoji gospodarjenja spet spremenili. Tedaj je dal tolminski okrajni ljudski odbor iniciativo za serijsko proizvodnjo v okviru REMPODa. Štiri strokovne osebe iz vrst podjetja naj bi pripravile predloge do določenega roka. Vendar je izdelal predlog le tovariš Štrukelj, in sicer za avtomatsko varovalko najširše porabe. Sestanka ob roku se je poleg njega udeležil le še zastopnik OLO Tolmin in tako je prva iniciativa za serijsko proizvodnjo zamrla. Leta 1954 je tudi Štrukelj zapustil REMPOD.

Novi direktor je bil Karel Primožič, elektrotehnik. Položaj na tržišču se je spremenil. Naročila remontnih del so se manjšala. Zato se je podjetje odločilo za proizvodnjo električnih spajkal po lastni konstrukciji. Proizvod je bil soliden in je prodrl, leta 1964 so prodali licenco nekemu podjetju v Srbiji, ki izdeluje spajkala še danes.

Dejansko je prehod na proizvodnjo spajkal bil rojstvo industrije. Drugi izdelki so bili glede na strojne možnosti podjetja in glede na potrebe tržišča zelo pisani. Od leta 1955 do leta 1966 so izdelovali še: števne plošče, enopolna, dvo in tropolna daljinska stikala, termostikala za štedilnike, spirale za kuhalnike, potopne grelce, cevne grelce in že takrat tudi grelne plošče, ki so danes jedro proizvodnje. Vse to je bilo namenjeno finalistom. Podjetje je poskusilo tudi s končnimi proizvodi: likalniki, električnimi triploščnimi štedilniki, loščilci za parket in podobno. Če so bili izdelki za finaliste finančno uspešni, pa ni bilo tako s končnimi izdelki. Loščilec na primer, ki se je lahko kosal po kvaliteti z najboljšimi, po dodatni opremljenosti pa je bil na vrhu evropske proizvodnje, je bil za ekonomsko poslovanje katastrofalen. Pri izdelavi je sodelovalo 80 kooperantov iz cele Jugoslavije, proizvodna cena je bila 70.000 Sdin, daleč nad možnostmi takratnega jugoslovanskega kupca in daleč nad ceno konkurence.

Preambiciozni program je podjetje pripeljal zaradi preštevilnih in malo-serijskih proizvodov v zagato še pred reformo. Poleg zgoraj navedenih izdelkov so v manjših serijah delali tudi specialne cevne in glavanske grelce, plošče za likalnike, grelne patrone za absorpcijske hladilnike, bakelitne izdelke, vrelne lonce za kuhanje mleka. Ta širina proizvodnje je spravila podjetje v težave prvič že leta 1957, zlasti kritično pa je bilo obdobje v času reforme. V skladu s proizvodnjo je tovarna spremenila leta 1958 tudi ime. Registrirana je bila 15. februarja 1958 pod imenom Industrijsko podjetje

elektrotehničnih aparatov ETA. Industrijska proizvodnja in število zaposlenih sta kljub težavam naraščala, v letu 1966 pa se je proizvodnja zmanjšala in prav tako tudi število zaposlenih. Tedaj je bilo podjetje v takem položaju, da je vladalo mnenje, da mu bo reforma zadala le še zadnji udarec. Razvoj je jasen iz naslednje preglednice:

Število zaposlenih:

1947	9	1954	23	1961	215	1968	440
1948	15	1955	53	1962	343	1969	519
1949	16	1956	54	1963	454	1970	710
1950	16	1957	25	1964	476		
1951	12	1958	97	1965	455		
1952	16	1959	126	1966	407		
1953	19	1960	181	1967	443		

Direktor v času industrializacije je bil Gabrijel Tratnik. Prevzel je podjetje s 25 delavci, ko ga je zapustil, jih je bilo 476. Viharnost tega obdobja je danes že težko dojemljiva. Industrijska proizvodnja se je porajala v začetkih brez prostorov, brez orodja, z maloštevilnimi strokovnjaki, s skoraj samimi nekvalificiranimi ali priučenimi delavci. Vendar je prav ta kolektiv spričo svoje predanosti in vztrajnosti kljub zelo slabim plačam vzdržal.

Zanimivo je, da se je v vsakem razvojnem obdobju v vodstvu podjetja našel človek, ki je omogočil določen razvojni korak: Štrukelj je postavil temelje, Primožič je izvedel prehod iz obrtne na serijsko proizvodnjo, ki je pričela vplivati na oblikovanje industrijske mentalitete cerkljanskega človeka, Tratnik je razvil delavnico s 25 delavci v tovarno s 476 ljudmi, in ko so zaostreni ekonomski pogoji reforme postavili podjetje pred vprašanje obstoja, je postal direktor Stanislav Mervic. V zelo težkih pogojih reforme je postavil temelje sedanje poslovne politike tovarne z zaposlovanjem strokovnih kadrov in oženjem proizvodnega asortimana.

PODATKI O GIBANJU RASTI TOVARNE »ETA« CERKNO V OBDOBJU 1965—1970

Vrednostni pokazatelji	1965	1966	1967	1968	1969	1970
						(v 000)
Celotni dohodek	20.545	23.640	31.272	31.186	57.687	70.000
Število zaposlenih	455	407	443	440	519	710
Povprečni OD	488	575	818	832	940	1.050
Indeksi vrednostih pokazateljev (baza 1965 = 100)						
	1965	1966	1967	1968	1969	1970
Celotni dohodek	100	114	152	151	280	340
Število zaposlenih	100	89	97	96	114	156
Povprečni OD	100	118	168	170	192	215
Naturalni pokazatelji (v 000)						
	1965	1966	1967	1968	1969	1970
Proizvodnja elektr. aparatov (v kosih)	896	1.433	1.976	1.722	2.498	5.149
Indeksi naturalnih pokazateljev (baza 1965 = 100)						
	1965	1966	1967	1968	1969	1970
Indeksi proizvodnje elektrotermičnih apar.	100	159	220	192	278	574

Gibanje indeksov vrednostnih in naturalnih pokazateljev od leta 1965 do leta 1970 nam kaže izredno pospešen ritem razvoja, ki ga je tovarna v tem razdobju dosegla.

Planske obveznosti, ki si jih je naložil delovni kolektiv tovarne ETA za leto 1970, se zdijo v primerjavi s predhodnimi leti skoraj nedosegljive. Vendar je delovni kolektiv planske obveznosti za prvo polletje 1970 dosegel in tudi že presegel.

Proizvodni program je postal ozko specializiran. Sestavljajo ga tri osnovne skupine izdelkov: grelne plošče, cevni grelci in termoregulacijski elementi. Ostale proizvode je tovarna opustila ali pa jih opušča postopoma.

Velikoserijska proizvodnja zahteva vključevanje podjetij v svetovno tržišče in s tem v mednarodno delitev dela. Proizvodi morajo ustrezati svetovnim merilom kakovosti in imeti konkurenčno ceno. Proizvodi tovarne ETA so uspeli doseči kakovost, ki ustreza svetovnim merilom, in si pridobili naslednje kakovostne oznake: za Zahodno Nemčijo VDE; za Italijo MQ; za Avstrijo ÖVE; za Francijo NF in za Švedsko SEMCO. S tem je ETA prodrla s svojimi proizvodi na tuja tržišča.

Bralce bo verjetno zanimalo, s katerimi tovarnami sodeluje ETA in jim prodaja svoje proizvode. Nekatere med njimi so: v Italiji Zanussi, Zoppas, Ariston, Becchi, Philco, Candy, Onofri in druge; na Švedskem Janzin—Standard; v Avstriji Celus; poleg tega izvažajo še v Belgijo, Grčijo, Costarico v Južni Ameriki, od vzhodnih dežel pa na Češko, Poljsko, v Romunijo in Madžarsko.

Poleg tega želi Sovjetska zveza odkupiti licenco za proizvodnjo grelnih plošč.

Tretjina proizvodnje gre v izvoz; dve tretjini izvoza gresta kooperantu v Zahodno Nemčijo, s katerim veže tovarno ETA kooperacijska pogodba o poslovno tehničnem sodelovanju. Dobro je vedeti, da je tovarna EGO iz Zahodne Nemčije, ki je kooperant tovarne ETA, največji proizvajalec grelnih teles v Evropi s podružnicami po vsem svetu. Omenjena pogodba je za tovarno ETA velika pridobitev, ker omogoča prenos tehnološkega znanja med obema tovarnoma in s tem doseganje že omenjenih zahtev glede kakovosti in cene proizvodov.

Poleg tujega trga posveča ETA vso pozornost tudi domačim kupcem. Tako je ETA dobavitelj vseh večjih jugoslovanskih proizvajalcev gospodinjskih aparatov, med njimi tudi Gorenja in Velenja.

Zaradi vedno močnejšega povpraševanja po proizvodih in zaradi neustreznosti obstoječih proizvodnih prostorov gradi ETA novo proizvodno dvorano za proizvodnjo grelnih plošč, v kateri se bo odvijal proizvodni proces po novih tehnoloških postopkih, ki bodo omogočili nadaljnji dvig produktivnosti, ki je že sedaj na visoki ravni. Uvedba novih postopkov bo podvojila proizvodnjo! Kljub povečanju produktivnosti bo tovarna še potrebovala novo delovno silo, predvsem strokovnjake za proizvodnjo novih proizvodov. Kakšen je porast števila zaposlenih, nam pove tudi podatek, da je bilo konec leta 1969 zaposlenih 581 delavcev, konec prvega polletja letos pa že 730 delavcev.

Tako je nastalo v idrijski občini, katere ime je bilo doslej znano predvsem po Rudniku živega srebra, novo, perspektivno podjetje, ki bo nudilo kruh ne samo cerkljanskemu, temveč tudi širšemu področju.

CERKLJANSKA IN NJENA PREOBRAZBA

Marjan Tavčar

(Sociološka skica preobrazbe Cerkljanske pod vplivom industrializacije)

Ni naš namen, da v tem sestavku predstavimo celovito podobo velikih socioloških in duhovnih sprememb, ki jih doživljajo kmečko podeželje in njegovi ljudje pod vplivi industrializacije. To bi bila prezahtevna obveza; brez temeljitih znanstvenih raziskav ne bi mogli z vso zanesljivostjo poseči v anatomijo ekonomskih, socioloških, kulturnih in psihičnih struktur in gibanj, ki opredeljujejo stanje in spremembe v kmečkem okolju, ki ga vse bolj obvladujejo silnice industrializacije.

Pričujoči sestavek potemtakem ni eksaktna, z metodično izkušnjo preverjena sociološka študija. Kot sociolog in domačin s Cerkljanskega sem se lotil zgolj opisovanja in interpretiranja nekaterih znanih dejstev. Hkrati pa se nisem mogel ubraniti skušnjavi, da ne bi tvegaj tudi nekatere sodbe bolj ali manj hipotetične narave. Gre za to, da s pričujočo sociološko skico vendar opazimo, da se poleg ekonomskih in na zunaj vidnih materializiranih sprememb v cerkljanski deželici, v družbenem tkivu in v človeški naravi tamkajšnjih ljudi odvijajo nič manj pomembni, usodni in zapleteni procesi.

Metodološki pristop sestavka je analitičen, segmentaren. Ne naslanja se na kvantitativno, številčno argumentacijo. Zadovoljuje se s kvalitativnimi dejstvi in sodbami.

Socialno-strukturne preobrazbe — Že koj na začetku tvegajmo trditev: Cerkljanska — tako kot mnoge pokrajine v Jugoslaviji — zadnji dve desetletji doživlja v svoji socialno-ekonomski strukturi spremembe, kakršne se prej niso razvile niti v dvesto in več letih. Cerkljanska je bila vsa stoletja zmeraj tipično kmečka dežela. Stisnjena v alpsko predgorje, razkosana z globokimi grapami, prerasla z gozdovi in z malo ravninske zemlje, od velikih središč in ravnih prometno sorazmerno odročna in nepovezana, ni bila nikoli deležna večje pozornosti. Srednjeveška gosposka se je zadovoljevala s skromnimi in redkimi postojankami, ki so varovale edino trgovsko pot skozi Cerkljansko, ter izterjevala davke od ondotnih kmetov.

Kasneje tudi kapital ni našel interesa za kakršnekoli večje investicije na Cerkljanskem. Šele geopolitični vojaški interesi so si izbrali Cerkno za postojanko, kar pa ni bistveno vplivalo na socialno strukturo kraja.

Ce odmislimo skromno kmečko obrt, so bile domala vse številne cerkljanske vasi do nedavnega po socialnem sestavu povsem kmečke. Kmečko posest so opredeljevale velika razdvojenost (bajtarske in malokmečke domačije s kmečkim proletariatom ter redke srednje močne in velike kmetije), gospodarska zaprtost in samozadostnost polikulture (patriarhalna avtarkija) ter demografska prenaseljenost. Živiljenjski standard prebivalstva je bil nizek in je stoletja stagniral. Ekonomska nujna je po malem stalno razseljevala ljudi po vsem svetu.

Po drugi svetovni vojni, ko se je tudi na Cerkljanskem začela razvijati skromna industrija, so se začeli premiki v socialni strukturi intenzivneje razvijati.

Delavcev, ki so se preživljali zgolj z nekmečkim delom, je bilo v Cerknem kot središču vse več. Vas je začela spreminjati podoba. Iz kmečkega naselja z redkimi delavci, obrtniki in uradniki se je začelo oblikovati pretežno delavsko središče. Družin, ki so se ukvarjale izključno s kmetijstvom, je bilo vse manj. Delavske družine, ki so izšle iz kmečkih rodbin, so obdržale le večjo ohišnico.

Obrtnike, ki jih je bilo takoj po vojni kar precej, je začelo izpodrivati cenejše industrijsko blago. (Zanimivo je, da so se mnogi obrtniki med prvimi zaposlili v Eti, kjer so zaradi svojih delovnih izkušenj zasedali boljša delovna mesta od delavcev, ki so se rekrutirali iz vasi.)

Zlasti z ustanovitvijo in razvojem Ete, največjega industrijskega podjetja na Cerkljanskem, se je praktično začela oblikovati prva številčno močna generacija industrijskih delavcev na Cerkljanskem. Med njimi je še veliko polproletarcev, ljudi, ki jih preživlja dohodek iz redne zaposlitve in dohodek od kmetijstva.

BLEGOS S CERKNEGA — Foto: R. Podobnik

V prvih letih, ko so bili dohodki sorazmerno zelo nizki, je bila takšna simbioza obeh virov preživljanja za večino eksistenčna nuja. Danes pa pomeni ugodno okoliščino, ki takšnim mešanim družinam samo še izboljšuje življenjski standard.

Vasi menjajo podobo — Vrsta vzrokov je vključena v zapleteno družbeno dogajanje, ki mu pravimo socialna diferenciacija vasi: od zgrešenih prijemov v kmetijski politiki do privlačujočih silnic industrijskega dela in mestnega življenja, ki so bili pogojevalci množičnega odhajanja mlajšega kmečkega prebivalstva iz vasi v mesta.

Cerkljanske vasi večinoma niso več nedotaknjena čista kmečka naselja. Nase-ljuje jih socialno nov element: čisti delavec (v manjšini) in polproletarec (kar precej številen). Oba prinašata na vas mnoge napredne novosti in vrednote.

V prihodnosti je pričakovati, da bodo nekatere vasi, kjer so slabe možnosti za kmetijstvo, prodirajoči avtomobilizem pa skrajšuje razdalje, postale tipične delavske vasi. Se zmeraj ostaja namreč dovolj prednosti, da se vse delavske dru-žine ne bodo preselile v Cerkno, temveč bodo domovale v nekdanjih docela kmečkih naseljih. Odročnejši zaselki pa bodo — kolikor že niso — docela odmrli

ali se razselili. V mnogih takšnih naseljih, ki doživljajo ta čas svojo zgodovinsko agonijo, živijo pretežno le še ostareli, na domačijo in skopo zemljo fizično in duhovno navezani ljudje. Socialni problemi in osebne drame v takšnih razmerah niso nikakršna redkost.

Na vaseh se oblikujejo tudi redke močnejše kmečke domačije, ki jim je z odmiranjem bajtarij in malih kmetij uspelo zaokrožiti posest ter se z umnim, varčnim gospodarjenjem postaviti na čvrstejšo nogo. Značilna za vsa ta gospodarstva je bila dolgoletna pripravljenost gospodarjev, da na račun skrčene osebne potrošnje povečujejo svojo akumulativnost, ki jo za tem vlagajo v mehanizacijo in intenzifikacijo kmetovanja (najeto kmečko delo ni več tako poceni kot takoj po vojni, zato se strojno delo ekonomsko splača). Te redke močne kmetije sedaj že lahko posvečajo večjo pozornost tudi družinskemu standardu.

Niso tako redki primeri, da je za »investicije« v kmečko domačijo sprva šel tudi zaslužek, ki ga je eden ali več članov družine prinašal iz tovarne.

Kmetje — nemalo pod vplivom industrijske miselnosti, ki je začela skozi mnoge pore prodirati na vas, so začeli kalkulirati. Staremu avtarkičnemu kmetu je bila ekonomska računica tuja stvar. Zato je vse prideloval. Sedaj pa se že pojavlja specializacija (živinoreja, sadjarstvo), ki je skrčila »proizvodni asortiment« cerkljanskega kmeta. Na njivah ne sadijo več nekaterih kultur (proso, lan, manj pšenice, ovs, ajde itd.). S tem pa se je v marsičem spremenila tudi zunanja geografska ruralna podoba. Dolga stoletja nespremenjena agrarna struktura njiv, sadovnjakov, travnikov in gozdov doživlja spremembe. Nekatere odročne, nerodovitne in preveč v strmini ležeče njive je prerasla ledina. Košnja na nekaterih planinskih senožetih, ki terja preveč garanja (kmet torej ni več pripravljen garati za vsako cenol), opuščajo. Prerašča jih grmovje. Nižinske predele, zlasti na območju Cerkna, bo v naslednjih desetih, dvajsetih letih zasedla razraščajoča se urbanizacija Cerkna.

Zemlja torej ponekod izgublja vrednost, drugod pa jo pridobiva. Stanovanjska kultura, ki je del kulture in vrednot ljudi, se pod vplivom industrijske in urbane kulture bivališč začena spreminjati tudi po vaseh. Stereotip patriarhalnega kmečkega domovališča se zlagoma raztaplja v novem stereotipu meščanske zgrajenega in opremljenega stanovanja. Stare kmečke hiše želijo mladi delavci iz vasi prilagoditi bolj mestnemu okusu.

V bivališčih svojih staršev in dedov se ne počutijo več dovolj udobno, moderno. Nastajajo velika zasteklena okna, kmečka »hiša« se je marsikje preoblekla v dnevno sobo ali kar sprejemnico. Kuhinje so se že večinoma znebile kmečkih ognjišč. Novo domovanje se želi otresti vseh funkcij, ki so bile potrebne kmetu, sedaj pa so odvečne, pridobiva pa nove funkcionalnosti (angleška stranišča, kopalnice, ločene spalnice itd.).

Z vsemi temi arhitektonskimi novostmi marsikje zelo nasilno posegajo v organsko celovito etnografsko podobo stare kmečke arhitekture alpske hiše.

Stanovanja delavcev so opremljena različno. Kmečki okus se prepleta z meščanskim. Kič je zelo cenjen. V stanovanjih delavcev po vaseh stojijo gospodinjski stroji, ki pa marsikje učinkujejo še kot tujek v preveč starinsko kmečkem ozračju in okolju.

Hiše v Cerknem, zlasti nove, so že domala istovetne z vsemi delavskimi hišami v zahodnem svetu, ki jih je industrijska revolucija priklicala iz tal še včerajšnjih gmajn — v predmestjih in ob cestah. Stanovanja so — posebno premožnejših družin — opremljena že sorazmerno udobno in učinkujejo docela mestno. Pojavlja se že tudi bolj draga in luksuzna oprema (preproge, parket).

Stanovanje (velikost hiše, njena lega, opremljenost stanovanja) postaja prestižna zadeva, simbol vrednotenja posameznikovega položaja in moči v soseski. Delavske družine so pripravljene za več let zatiskati pas, da si zgradijo lastno udobno hišo.

Migracije iz zaselkov v vasi, iz vasi v Cerkno ter dnevno potovanje na delo (prva leta peš, potem pa s prometnimi sredstvi v zaporedju kolo — motor — avto) povečujejo fizično mobilnost prebivalstva. Z razvojem Ete v močno industrijsko podjetje so se sprostile nevidne magnetne sredotežne sile, ki segajo v najbolj oddaljene zaselke. Cerkno postaja vse močnejši integrativni, gravitacijski center za Cerkljansko. Priselitveni pritisk v Cerkno iz vasi, ki se mnoge depopularizirajo, bo v prihodnjih letih samo še naraščal.

S tem, ko se krči delež kmečkega prebivalstva, za katerega velja večja stopnja rojstvenosti (natalitete), se bo uveljavljal zlasti model največ štiri- ali petčlanske družine. Številni otroci za nove delavske družine niso več »dar božji«. Uveljavlja se filozofija standarda, ki bi jo seveda štirje, pet ali več otrok v družini ogrožalo.

»Imeti hočem tudi kaj od življenja!« je vrednota žene in moža. Zato skrbneje planirata družino kot njuni kmečki starši. Tej življenjski filozofiji se pridružuje tudi želja in ambicija omogočiti otroku dober start v življenju — vrednota, ki je bila med kmeti manj navzoča. Zenska, ki je spričo tipa lahke industrije Ete v velikem deležu zaposlena in ekonomsko samostojnejša, se zelo hitro emancipira in počasi stopa iz družbene anonimnosti.

Ljudje začenjajo tekmovati: v koristnih pa tudi manj koristnih, zgolj prestižnih rečeh. Materialno blagostanje je ljudem velika vrednota. Iz podzavesti še ni izginil strah pred revščino, lakoto, pomanjkanjem, boleznimi, ki so pestile cerkljanske ljudi dolga stoletja. Zato sta docela razumljiva silni gon in močna zavestna želja po varnejši materialni kulturi, gmotni eksistenci.

Skoraj praviloma pa v teh razmerah zaostaja rast kulturnega standarda. Materialna potešitev je res prva, ali pa ji bo sledilo tudi kulturno dozorevanje ljudi in duhovna bogatitev njihove človeške in družbene eksistence? Menim, da ni razlogov, da se glede tega vdajamo fatalnemu pesimizmu. Ni pa tudi vzrokov, da bi se zazibavali v pasivno čakanje, ko naj bi dozdevni objektivni zgodovinski vzvodi pognali naprej kolesa duhovne kulture.

Na Cerkljanskem po vaseh živi (še) amaterska kulturna dejavnost (gledališče), medtem ko je človek v Cerknem večinoma le potrošnik množične kulture. Zato pa le-ta (ki je lahko tudi visokokvalitetna) prodira v domove, kamor prej ni segla nikakršna kultura (radio, televizija, časopisje, knjige).

Industrijska kultura ima domala neposreden vpliv na večje vrednotenje izobrazbe, znanja. Znanje, strokovnost je za industrijo ekonomska kategorija, ki se vse bolj plačuje. Nekdanja rečenica, da »se ne spleča študirati«, vse bolj izgublja nekdanjo resnico. Cerkljanska potrebuje Eto, le-ta potrebuje vse več strokovnjakov; zato se krog sklene, da tudi ljudje na Cerkljanskem potrebujejo vse več znanja.

Cerkljanska doslej tako rekoč ni poznala svojega izobraženstva (razen redkih kmečkih izobražencev in uradniške inteligence). Sloj izobraženstva pa počasi raste tudi na Cerkljanskem. Izobrazba ne postaja le ekonomsko-tehnološka in družbena nuja na Cerkljanskem, kot motiv prestiža in uvod družbenega napredovanja poganja svoje vrednote pri ljudeh samih. Družine postajajo ambiciozne. Ni jim več tolikanj vseeno, ali njihov otrok izdela razred z zadostnim ali s prav dobrim uspehom. Nedokončana osemletka se šteje vse bolj za življenjski krah. Šolanje na srednjih šolah in univerzi postaja merilo prodora življenjske uspešnosti. V desetih letih bodo proizvodne potrebe, nova miselnost ljudi ter boljše ekonomske možnosti za šolanje močno okrepile sloj cerkljanskega izobraženstva. Treba pa bo skrbno delovati, da se ne bi izseljevalo.

Racionalnejši vzorci mišljenja (ki jih privzgaja v nemajhni meri tudi že samo industrijsko delo) pa razkrajajo patriarhalno kmečko kulturo. Mnogi kmečki običaji odmirajo. Mladi generaciji postajajo tuji. Tudi religiozna kultura se spreminja. Religioznost delavskih družin se začenja spreminjati v mnogih značilnostih, ki so veljale za kmečko religioznost. Ni več tako povezana z vsakdanjim delom in življenjem delavca. Industrijsko delo in mentaliteta nista naklonjena mistiki in iracionalnosti. Je pa tudi bolj strpna in manj dosledna pri opravljanju cerkvenih pobožnosti. Vse več je zavestnih ateistov in še več praktičnih, laičnemu slogu življenja vdanih življenjskih ateistov in brezbriznežev. Družina nima več tolikšne moči pri oblikovanju duhovne usmerjenosti mladih. Nazorske in vrednostne »deviacije« od družinskih navad, nazorov in prepričanij so vse številnejše.

Tudi cerkljansko narečje se spreminja. Homogenizira se. Različice rovtarskega narečja, ki so se ohranjale po vaseh, se zlivajo v enotnejše narečje, v katerega pa vse bolj prodira knjižna — pogovorna slovenščina (s pomočjo šole, tiska, RTV, »tujcev«).

ETA kot najmočnejša personifikacija industrializacijskega deus ex machina na Cerkljanskem je v neposredni ali posredni zvezi (skupaj z mnogimi drugimi dejavniki) z naštetimi in številnimi drugimi preobrazbami Cerkljanske. Ta pogojenost je obojestranska. Nastale spremembe v okolju vzvratno vplivajo na potek življenja v podjetju, ki ne more živeti v socialnem vakuumu. Cerknio in njegove lokalne potrebe črpajo pomoč od podjetja in podjetje je hkrati tudi zainteresirano, da Cerknio pridobi ustrezne institucije, komunalno opremljenost. Politični vpliv tovarne in njenih ljudi v lokalni skupnosti zaradi tega stalno raste. To pa je tudi neizbežna in silno prepletena dinamika družbenega življenja na Cerkljanskem.

Ce je pričujoči prispevek vsaj nekoliko natančneje osvetlil nekatere sociološke vidike teh dogajanj, potem je zaupano mu nalogo vsaj delno izpolnil.

POREZEN NAD MEGLENIM MORJEM — Foto: R. Podobnik

JANEZ SCOPOLI (1723-1788)

Zmago Bufon

Zanimanje zanj kot pomembnega naravoslovca Linnéjeve dobe je v tujini še vedno živo; za nas pa je Scopoli tudi eden najpomembnejših tujcev, ki so takrat delovali med Slovenci.

Njegov prihod v Idrijo je povezan z obsežnimi državnimi reformami, ki jih je začela v Avstriji Marija Terezija. Po prizadevanju van Swietena, zaslužnega reformatorja dunajske medicinske šole, so takrat temeljito reorganizirali tudi avstrijsko zdravstveno službo. Poklicnega dela je imel že v začetku čez glavo. Bil je prvi zdravnik v Idriji, kjer je moral skrbeti za zdravje kakih 2000 ljudi; nekaj let je tudi poučeval kemijo na tamkajšnji rudarski šoli. Bil je vztrajen, pa tih delavec, nikakor ne polemična narava, kakor ob njem in za njim kritični razsvetljenec Hacquet. Po vsem sodeč se je čutil v Idriji duhovno osamljenega, posebno po smrti prve žene in obeh otrok. Z maloštevilno inteligenco, ki je bila skoraj vsa v službi erarja in zaverovana v poslovno življenje, se ni dosti družil, rudniški ravnatelj pa mu sploh ni bil naklonjen. Posebno dobro se ni razumel niti s Hacquetom, čeprav je ta zaprosil za mesto kirurga v Idriji prav zato, ker je tam deloval slavni Scopoli. Nič konkretnega pa ne vemo o njegovih odnošajih do Ernesta Freyerja, prvega lekarnarja v Idriji, ki je bil ded znanega naravoslovca Henrika Freyerja.

Nad nevšečnostmi, ki jih je doživel v Idriji, je potožil še na starost (v svojem spisu *Deliciae florae et faunae Insubricae* III, 80); že prej pa je zapisal v uvodu svoje *Entomologiae carniolicae*, da se z naravoslovjem ne ukvarja iz študijske vneme, ampak zato, da nekoliko pozabi na življenjske tegobe. Pri vsem tem pa moramo poudariti, da je vendar odklonil ponudeno službo osebnega zdravnika pasavskega škofa in še vabljujejše mesto mineraloga pri Akademiji znanosti v Petrogradu. Po 16 letih dela v Idriji (1754—1769) je odšel na Štiavnico na Slovaškem za profesorja mineralogije in metalurgije na rudarski akademiji, od tam pa v Pavijo, kjer je do smrti predaval na univerzi kemijo in botaniko. Nikakor se ne smemo čuditi, da se je Scopoli kot zdravnik poklicno ukvarjal tudi z navedenimi strokami. Saj so do takrat gojile vse panoge naravoslovja skoraj samo medicinske fakultete, tako da je bil vsak zdravnik obenem tudi naravoslovec v najširšem pomenu besede. Šele v terezijanski in jožefinski dobi je začela ustanavljati Avstrija poklicne šole tehničnih in naravoslovnih smeri z različno stopnjo strokovnosti. Tako je bil tudi Scopoli veščak v domala vseh vejah takratnega naravoslovja; zanimivo je, da se med njegovimi mnogimi spisi samo eden ukvarja izključno z zdravstvenimi vprašanji. Med evropskimi naravoslovci je takrat močno slovel Šved Karel Linné, ki je predvsem skušal s svojim

sistemom in dvojnim poimenovanjem urediti skoraj nepregledno gradivo do takrat opisanih živali in rastlin. Kot florist in favnist je bil Scopoli zvest Linnéjev privrženec.

Znanstveni ugled si je pridobil Scopoli predvsem s svojimi raziskavami rastlinstva in živalstva do takrat skoraj neproučene osrednje slovenske pokrajine. Prav s tem delom si je pridobil tudi častno mesto v slovenski kulturni zgodovini, čeprav ni imel nobenih zvez s prerodnim stremljenjem takratnih slovenskih izobražencev.

Ker je opravljal zdravniško službo v Idriji skoraj samo med Slovenci, ne moremo dvomiti, da se je dodobra priučil slovenskemu jeziku. Prav tako nujno je moral uporabljati slovenski jezik na svojih naravoslovnih potovanjih, največ po odročnih goratih krajih Kranjske in deloma Primorske. Kakšne težave je moral pri tem premagovati, je sam povedal: »Osamljen, le v spremstvu enega moža, sem blodil po goratem ozemlju, spal sem v hladnih nočeh na prostem, po cele dneve sem živel ob samem kruhu in mleku, nad Trstom sem padel celo razbojnikom v roke, ko sem se spuščal s Storžiča, pa sem prebil cele tri ure v smrtni nevarnosti.«

Rastlinstvo in živalstvo Kranjske, deloma tudi Krasa in obale pri Devinu, je začel načrtno preiskovati že leto po prihodu v Idrijo in je to delo nadaljeval skoraj nepretrgoma do leta 1764. Prvi rezultat terenskih opažanj je njegova *Flora carniolica* iz leta 1760, za takratne naravoslovce pravo odkritje, ki ga je v pismu Scopoliju sam Linné pozdravil z zanosnimi besedami. Nič manjše pozornosti ni zbudila njegova *Entomologia carniolica* iz leta 1763, ki predstavlja najstarejšo lokalno favno takratne Avstrije sploh. Po prejemu te knjige je pisal Linné avtorju, da je plačal zanjo 3 zlatnike carine, napravila mu je pa več veselja, kakor če bi prejel 100 zlatnikov. — Svojo *Floro Kranjske* je Scopoli še več let dopolnjeval z novimi izsledki in jo, bistveno razširjeno, spet izdal leta 1772.

Ne da bi kazali na celotno, zelo tehtno Scopolijevo znanstveno publicistiko, ki ima tudi sicer dosti skupnega z našimi kraji in razmerami, preudarimo kratko samo pomen navedenih spisov v luči takratnega slovenskega kulturno političnega položaja. To je bilo eno najvažnejših prelomnih obdobij Slovencev, ki so po svojih odločnih predstavnikih tvegali prve zavestne napore, da se razvijejo iz ljudstva v narod. Zraven živahnega širjenja ljudske prosvete z gospodarskimi spisi v domačem jeziku, ki so značilni za tiste čase, so naši stvari močno koristila prva znanstvena dela, ki so imela kakršno koli zvezo z našimi kraji in ljudmi. Sem prištevamo zraven Linhartoye *Zgodovine Slovencev* zlasti tudi razprave njegovih sodobnikov Hacqueta in Scopolija o naravoslovnih in narodopisnih posebnostih naše domovine. Pomena teh spisov za odkrivanje Slovencev in njihove zemlje evropskim izobražencem ne zmanjšuje okoliščina, da so izšli v latinskem, oziroma v nemškem jeziku. Za rast in utrjevanje slovenske avtonomne kulture pa pomeni razveseljiv napredek prvi vstop slovenskega imenoslovja v znanstveno literaturo, kar se je zgodilo ravno v spisih Scopolija in Hacqueta; to dejstvo je posebno poudaril akademik France Kidrič v svoji *Zgodovini slovenskega slovstva*. Časovno prvi je bil v tem oziru Scopoli, ki je objavil v 1. izdaji svoje *Flore* 127 slovenskih rastlinskih imen. Tako je njegovo delo za vselej povezano s slovensko zemljo nasploh in posebej z Idrijo, kjer je bil tudi časovno prvi v dolgi vrsti njenih odličnih kulturnih delavcev.

O LESU ZA IDRIJSKI RUDNIK, PRVIH IDRIJSKIH GRABLJAH IN KLAVŽAH

(Prispevek za zgodovino idrijskega rudnika v XVI. stoletju)

Dr. Marija Verbič

Rudnik živega srebra v Idriji je bil v preteklosti eden izmed redkih pomembnih rudnikov v Evropi, ki mu je ves čas obstoja pripadala tolikšna gozdna površina, da ni nikoli občutil večjega pomanjkanja lesa, čeprav ga je ves čas obratovanja trošil ogromne količine. Sam rudnik je bil odkrit sredi visokih in črnih gozdov in tudi bližnja in daljna okolica Idrije je bila dobro zaraščena z lepim visokoraslim drevjem. Še 175 let po odkritju rudnika je moral Anglež Walter Poppe na poti iz Gorice v Idrijo potovati po cele ure skozi lepo zaraščene gozdove, porasle z iglastim in listnatim drevjem, da je prišel do Idrije.¹ In še danes so pobočja idrijskih planot, med katere so vrezane ozke in tesne debri, večji del poraščene z gozdovi.

Od odkritja rudnika (1490) do 1509, ko je Tolminska skupaj z obema Idrijama spadala pod benečansko oblast, so rudniku pripadali gozdovi tolminskega gospostva, ki so bili v bližini rudnika. Ko pa je Tolminska z idrijskim rudnikom 1509 prišla pod habsburško oblast, v čigar posesti so bile že ostale slovenske dežele in kraji, so bili rudniku dodeljeni še visoki in črni gozdovi vipavskega in loškega gospostva, ki so bili v bližini rudnika.² Ob Zali in Divjem jezeru pri Idriji je potekala meja med tolminskim in vipavskim gospostvom³ in tudi loško gospostvo je na jugozahodni meji segalo do neposredne bližine idrijskega rudnika.⁴ Tako so v začetku XVI. stoletja spadali pod idrijski rudnik vsi visoki in črni gozdovi v porečju Idrije in njenih pritokov kot Belce, Zale in Kanomljice. Dodeljeni so mu bili na podlagi deželno knežjega regala, ki je obsegal ne samo rudnike, ampak tudi gozdove v njihovi bližini. Kasneje so bili za Idrijo rezervirani še gozdovi svetokriškega gospostva in goriške grofije, ki pa so bili že precej oddaljeni od rudnika.⁵ Od 1558 dalje je imela Idrija svojega gozdarskega mojstra, ki je ne samo odkazoval les za idrijski rudnik, pač pa je tudi skrbel za varstvo in zaščito idrijskih gozdov.⁶

Idrijski rudnik je potreboval les za žganje rude, za podpiranje rudnih jam, za žagani in tesani les ter za gradnjo rudniških naprav (kamštov, gabelj in klavž). Največ lesa je rudnik porabil za kurjavo pri žganju cinobrove rude, iz katere so pridobivali največ živega srebra. Prva leta po odkritju rudnika, ko idrijskim rudarjem ni bil znan niti najbolj preprost način pridobivanja živega srebra in cinobrove rude, so za pridobitev enega centa živega srebra porabili kar deset voz lesa. L. 1494 pa je neka družba nemških rudarjev v Idriji zaprosila Benetke, da bi ji dovolile 20-letni privilegij za izvrševanje posebnega načina žganja rude, ki so ga sami iznašli in s katerim bi jim uspelo pridobiti iz rude veliko več živega srebra kot doslej, predvsem pa bi porabo drv za žganje rude zmanjšali za več kot petkrat. Da bi iz rude

Idrijski postopek pri žganju rude v 16. st.

Georg Agricola De re metallica libri XII. Basil 1561, str. 345 (po E. Lesky
Arbeitsmedizin in 18. Jahrhundert — Wien 1956)

pridobili en cent živegra srebra, bi z novim načinom žganja porabili manj kot dva voza drv, namesto dosedanjih deset voz. In ker je bil uspešen in dolgotrajen obstoj rudnika odvisen ne samo od zadostnih količin cinobrove rude, pač pa tudi od lesa, tega bi pa v bližini rudnika kmalu zmanjkalo, če bi ga še naprej trošili tolikšne količine, so Benetke dovolile družbi 15-leten privilegij za izvrševanje njihovega izuma. Po preteku tega roka bi smel vsak idrijski podjetnik žgati cinobrovo rudo na ta novi način, ne da bi bil prisiljen oddajati družbi svojo rudo v žganje. Benetke so dale družbi tudi dovoljenje, da sme neovirano sekati les v gozdovih, ki so pripadali rudniku.⁷

Ta nemški način žganja cinobrove rude pa je bil še vedno zelo preprost in škodljiv za zdravje idrijskih rudarjev. Z njim so še vedno porabili tri do štirikrat več lesa kot v drugih rudnikih plemenitih kovin.⁸ Za pridobitev enega centa živega srebra so potrošili več kot eno klaftro drv.⁹ Cinobrovo rudo so namreč žgali na ta način, da so na glinaste vrče, napolnjene z očiščeno rudo in postavljene na gozdnata tla, naložili drva, ki so jih zažgali. To pa ni bil ekonomičen način žganja živega srebra niti glede potrošnje drv niti glede količinske proizvodnje živega srebra. Običajno je tretjina vrčev med žganjem zaradi vročine počila in živo srebro je izteklo iz posod.¹⁰ Kljub temu je bil takšen način žganja živega srebra v Idriji v rabi do srede XVII. stoletja, opisuje pa ga Jurij Agricola v svojem delu *De re metallica*.¹¹

Les za žganje rude so rudniku dobavljali idrijski lesni mojster s svojimi pomočniki proti določeni denarni odškodnini. Sekali so ga tudi rudarji, kadar niso imeli dovolj dela v rudniku. Za les, dobavljen do žgalnice s 100 vrči, so idrijski gozdni delavci v prvi polovici XVI. stoletja prejeli 100 krajcarjev ali 1 gld. 40 kr., l. 1560 so dobili zanj 2 gld., l. 1575 pa že 3 gld.¹² Stroški za sekanje lesa so se večali skladno z zviševanjem življenjskih stroškov in padanjem vrednosti denarja, čeprav ne v enakem sorazmerju.

Ko je rudnik 1575 postal deželnoknežja last, so se v rudniku zelo prizadevali, da bi iznašli naprednejši način žganja cinobrove rude, kot so ga poznali in izvrševali rudarji v španskem Almadenu, a so ga ves čas držali v strogi tajnosti. Po mnogih brezuspešnih poizkusih jim je končno le uspelo, da so 1650 začeli žgati rudo v pečeh in železnih retortah, ki so sicer omogočale večjo proizvodnjo živega srebra, vendar pa je poraba drv v teh pečeh ostala še vedno pri veliki količini. L. 1734 so v rudniku potrošili kar 5580 klafter drv, da so našli 4.410 starih centov (= 2.500 metrskih stotov) živega srebra.¹³ Šele z uvedbo španskih aludelnih peči v Idriji 1750 je bilo pričakovati, da se bo poraba drv za žganje cinobrove rude znatno zmanjšala. Prvi poizkusi so pokazali, da se bo količina drv za žganje zmanjšala za več kot polovico.¹⁴ Zaradi manjše količine živega srebra v rudi in večje proizvodnje živega srebra pa se količina drv za potrebe rudnika ni zmanjšala, ampak neprestano večala. Po Mazijevevemu izračunu je vsakih 150 let narasla v razmerju 1:2.¹⁵

Razen drv za kurjavo je rudnik trošil največ lesa za podpiranje rudnih jam. V prvih letih po odkritju rudnika, ko idrijske rudne jame še niso bile pregloboke, je bila tudi poraba lesa za podpiranje jam še malenkostna. Toda že ob koncu prvega četrletja XVI. stoletja je imel rudnik svoj dnevni jašek, skozi katerega so rudarji potegovali rudo in vodo na površje zemlje. Iz dna jaška so vodili rovi na vse strani rudnika, iz njih pa se je prišlo skozi več ali manj nagnjene jaške na nižje ležeča obzorja in rudne kope (Teufe).¹⁶ Zaradi neprestanega sledenja in kopanja rude v globini zemlje, kjer so bila glavna ležišča rude, so idrijske jame postajale vedno globlje,

rovi pa daljši. V sedemdesetih letih XVI. stoletja so idrijske rudne jame segale že 90 klafter (= 170 m) globoko.¹⁷ Takrat se je mogel idrijski rudnik po globini jam meriti že z največjimi rudniki v Evropi. Samo nekateri rudniki v nemškem Schwatzu, češkem Kuttenbergu in ogrskem Neusohlu so imeli še globlje jame.¹⁸

Vse jamske odprtine so morali rudarji takoj, ko so jih izkopali, podpreti z lesom, da se stene in stropi jam niso zrušili. Zanje so vsako leto porabili precejšnje količine lesa. Prve podatke o potrošnji jamskega lesa v idrijskem rudniku imamo šele iz druge polovice XVI. stoletja. L. 1586 so v rudniku porabili 2000 komadov običajnega jamskega lesa, l. 1588 pa nad 1000 smrekovih debel.¹⁹

Les za podpiranje rudnih jam so rudniku dobavljali idrijski lesni mojster in njegovi pomočniki. Prva desetletja po odkritju rudnika so gozdni delavci dobavljali kar cela debela za podpiranje jam. Za 100 komadov jamskega lesa so do srede XVI. stoletja prejeli 18 ren. gld. Ker so bili tisti čas gozdovi v bližini rudnika že močno izsekani, dolgi les so pa po velikih in ozkih grapah (Klamen) le težko spravljali v dolino in do rudnika, je lesni mojster sporočil, da bo moral ustaviti dobavo lesa rudniku, če mu ne bo dovoljeno dobavljati krajšega lesa. Zato so mu odobrili novo dolžino za oddani les, in sicer takšno, da se je dalo iz enega kosa napraviti običajno jamsko podporo, ki je obstajala iz dveh pokonci stoječih kolov (Stempel) in enega povprek položenega trama (Joch).²⁰ Podpore za jame so izdelovali rudniški tesarji. V notranjost rudnika so jih spuščali skozi dnevni jašek.

Čim globlje so bile rudne jame, tem trdnejše so morale biti jamske podpore, da so vzdržale vedno večji pritisk zgornjih zemeljskih plasti. Zaradi težkega dovajanja svežega zraka v skrajne kope jam je v globini jam skozi vse leto prevladoval slab in vlažen zrak, ki je jamske podpore hitro uničeval. V te jame je tudi stalno pronicala podzemeljska voda, ki je jamski les še hitreje uničevala. Les v globini jam je hitro prekril mah ter je kmalu strohnul. Zamenjati ga je bilo treba s svežim lesom že v razmeroma kratkem času. V najglobljih jamah so ga morali zamenjati že po dveh letih ali celo po enem letu uporabe.²¹ L. 1777, ko so idrijske jame segale že preko 120 klafter globoko, so spustili v jame 1735 posod (Tonnen) lesa, iz njih so pa potegnili kar 1142 posod iztrošenega jamskega lesa.²²

Za jamski les je bil uporaben le smrekov in jelov les. Tega pa je bilo v idrijskih gozdovih manj kot trdega, predvsem bukovega lesa, ki je bil uporaben le za kurivo. Razen tega so smrekove in jelove gozdove okrog Idrije v XVI. stoletju močno pustošili vipavski, tolminski in loški kmetje, razni lesni obrtniki kot strugarji, kolarji in izdelovalci sodov ter kraški ovčarji in kozarji, ki so vsako leto prignali na pašo v gozdove vipavskega gospostva veliko število ovc in koz.

Vipavski kmetje so sekali mlad smrekov les za vinsko trto in brajde, zraven pa so posekali še staro drevje in delali v gozdovih obsežne krčevine in rovte. V Črnem vrhu, kjer je rasel najboljši jamski les, so vipavski kmetje z vednostjo zemljiške gosposke napravili številne laze in rovte ter so jih delno tudi naselili. Nekateri črnovrški kmetje sploh niso obdelovali zemlje, ampak so se ukvarjali le s sodarsko obrtjo. Pri tem poslu so sekali najboljši smrekov in jelov les za svoje izdelke. Če pa jim posekani les ni ustrežal, so ga zavrgli. Na ta način so pustili ležati v gozdovih veliko več zavrženega lesa, kot je bilo tistega, ki so ga predelali v svoje izdelke. V črnovrške gozdove so leto za letom prihajale večje skupine benečanskih strugarjev, ki so jih drugod zaradi pustošenja gozdov izgnali, vipavski oskrbniki pa so jim proti

majhni denarni odškodnini dovolili, da so tod sekali najboljši javorov les za vesla in druge ladijske potrebščine. Poleti pa so v te gozdove prignali past svoje črede kraški ovčarji in kozarji, ki so gozdove docela opustošili. Številne črede ovac in koz so objedale mlado listnato drevje in uničevale mlade iglavce, pastirji pa so jim sekali veje z dreves, posebno z mladih jesenov, ki bi bili uporabni ne samo za rudnik, pač pa bi se jih dalo prodati za izvoz. V dolini Belce, Kanomlje in Zale so nenaseljeni sinovi tolminskih kmetov z dovoljenjem tolminskih oskrbnikov krčili gozdove in na krčevinah postavljali svoja bivališča. Na neki takšni krčevini se je naselilo kar osem kmetov. Ta kolonizacija vipavskih, tolminskih in delno loških kmetov je v idrijskih gozdovih trajala skozi vse XVI. stoletje ter se je nadaljevala do XVIII. stoletja. Vsi deželnoknežji ukazi o prepovedi lazov in rovtov v idrijskih gozdovih so ostali brezuspešni.²³

V bližini rudnika je začelo jamskega lesa kmalu primanjkovati. Morali so ga sekati v oddaljenejših gozdovih, do kamor niso vodili niti kolovozi, kaj šele vozne ceste. Sekati so ga morali visoko v hribovju, odkoder so ga spuščali po drčah do vodnih bregov; in ko je voda narasla, ga je odnesla s seboj v dolino proti rudniku. Pri grabljah, zgrajenih na vodi, se je les ustavljal in gozdni delavci so ga potegnili na breg ter ga z vozmi prepeljali do rudnika.

Prve idrijske grablje so bile zgrajene na izlivu Belce v Idrijco. Po nekih podatkih so stale še na Belci pred izlivom v Idrijco, po drugih pa že na Idrijci. Na podlagi poročila idrijskih podjetnikov deželnemu knezu l. 1534 (maja ali junija) je narasla voda tri leta poprej (to je 1531) podrla te grablje ter je odnesla s seboj ves les, vreden kakih tristo renških goldinarjev. Lesnemu mojstru je bila s tem prizadejana velika materialna škoda, rudnik je pa kar dve leti trpel veliko pomanjkanje jamskega lesa. Podložniki tolminskega gospostva, goriških Brd ter goriško-gradiščanskega glavarstva, ki so bili naseljeni ob Idrijci in Soči, so ta les polovili in ga pridržali za lastne potrebe. Zato so idrijski podjetniki prosili deželnega kneza, naj naroči zgoraj navedenim zemljiškim gospodom, da bodo njihovi podložniki ves nalovljeni les vrnili idrijskemu lesnemu mojstru in njegovim pomočnikom, da ne bodo utrpeli prevelike škode.²⁴

Notranjeavstrijska komora je poslala pisma vsem prizadetim zemljiškim gosposkam in glavarjem s pozivom, naj njihovi podložniki vrnejo nalovljeni les.²⁵ Ni znano, ali so podjetniki in njihov lesni mojster dobili kaj lesa vrnjenega ali ne. Pač pa je bilo treba čimprej postaviti nove grablje na idrijskih vodah, da bi bil rudnik zopet redno preskrbljen z jamskim lesom. Deželnoknežji komisarji, ki so si na povabilo idrijskih podjetnikov 1536 ogledali rudnik, so si ogledali tudi idrijske gozdove in kraj, kjer naj bi podjetniki postavili nove lesene grablje za lovljenje lesa, plavljenega po vodi.

V dolini Belce, kjer so takrat sekali jamski les za idrijski rudnik, so komisarji ugotovili, da že ni več dosti smrekovega lesa, pač pa le bukov les, ki ni primeren za podpiranje jam. Jamski les bi morali že v bližnji bodočnosti sekati daleč proč od potoka Belce in visoko v hribovju, ter ga po drčah spravljati do potoka in odtod plaviti do Idrijce, kjer bi ga naložili na vozove in odpeljali v rudnik. Ker pa je bila dobava jamskega lesa za idrijske podjetnike že iz bližnjih gozdov zelo draga, bi bila dobava iz oddaljenih krajev še dražja in za podjetnike nesprijemljiva. Razen tega so bili komisarji mnenja, da bo tudi v oddaljenejših gozdovih nad Belco smrekovega lesa kmalu primanjkovalo, ker so bili tamkajšnji gozdovi že zelo opustošeni. Struga potoka pa je imela po mnenju komisarjev še to pomanjkljivost, da

se na njej ni dalo napraviti klavž. V tem so seveda malo pretiravali, saj se Belčnih klavž spominja marsikateri Idrijčan. Po mnenju komisarjev bi se dalo po Belci plaviti les le ob naraslem vodovju, drugače bi pa les ostajal na bregovih, kjer bi zgnil. Gradnji novih grabelj na Belci pa komisarji kljub temu niso nasprotovali. Bili so mnenja, naj bi stale na istem mestu, kot so stale že prej, češ da se jih da na tistem mestu zgraditi z malo truda in majhnimi stroški.

Iz gozdov v dolini Belce so se komisarji napotili še v gozdove na Črnem vrhu. Tudi tam so naleteli na iglaste gozdove pomešane z listavci, vendar pa je bilo v teh gozdovih veliko mladega drevja, ki bi ga mogli kasneje dobro izkoristiti za potrebe idrijskega rudnika. Tudi jamski les bi se dal v teh gozdovih lažje sekati kot ob Belci in plaviti po Črnem potoku, ki teče mimo Črnega vrha. Na tem potoku bi se po mnenju komisarjev dale zgraditi tudi klavže, za katere je bilo precej primernih mest na strugi potoka. Priporočili pa so podjetnikom, naj bi zgradili grablje za lovljenje lesa ne samo na Belci, pač pa tudi na Črnem potoku. Na Belci naj bi stale na mestu kot prejšnje, ki jih je odnesla voda, na Črnem potoku pa na kraju, kjer se ta potok izliva v Belco. Gradnja obeh grabelj bi bila polovico cenejša kot gradnja grabelj na »lentu« na Idrijci.²⁶

Komisarji so podjetnikom tudi svetovali, naj bi se zaradi postavitve grabelj posvetovali še z graditeljem grabelj in klavž iz Leobna na Koroškem, ko bo prišel v Bovec zaradi gradnje klavž.²⁷ Znano je namreč, da so imeli v zgornji dolini Soče razni tuji lesni trgovci v zakupu les, ki so ga od Bovca do Gorice plavili po Soči. Ferdinand I. je 1536 izdal ukaz, da se napravi vse potrebno za plavljenje lesa po Soči od Bovca do Gorice. Morda je bil napovedani prihod koroškega graditelja grabelj in klavž v Bovec prav v zvezi s tem deželnoknežjim odlokom. Znano je tudi, da so 1544 že stale grablje na Soči,²⁸ brez klavž pa plavljenje lesa iz oddaljenejših gozdov ni moglo biti uspešno. L. 1562 je imel les na Soči v zakupu trgovec Pavel Manuel (ali Manual). Pri sekanju lesa je zašel celo v idrijske gozdove v dolini Kanomlje. Komisija, ki si je na poziv idrijskega upravitelja in podjetnikov ogledala škodo, ki so jo napravili njegovi drvarji v idrijskih gozdovih, je ugotovila, da je dal ta trgovec postaviti klavže v »Lisičji« grapi v bližini Kanomlje, vendar pa sekanje lesa na tem področju ni bilo škodljivo za idrijski rudnik.²⁹

Že ob prihodu deželnoknežjih komisarjev v Idrijo 1536 so nekateri rudniški uslužbenci in rudarji predlagali, naj bi nove idrijske grablje postavili na »lentu« oz. »lenštatu« na Idrijci. Komisarji so si ogledali tudi ta kraj. Spoznali so, da bi bil kraj na »lentu« pod mostom v Idriji najbolj primeren za gradnjo grabelj. S pomočjo grabelj na Idrijci bi mogli plaviti les do neposredne bližine rudnika, razen tega pa je bilo na mestu, kjer bi se ustavljal les, dovolj prostora za odlaganje večjih količin naplavljenega lesa. Pomisleke so imeli le zaradi večjih stroškov gradnje kot na prej predlaganih mestih. Dvomili so tudi, da bodo mogli podjetniki nabaviti les, ki naj bi bil primeren za te grablje. Zanje bi potrebovali precej macesnovega lesa, ta pa ni rasel v idrijskih gozdovih in bi ga bilo treba od daleč pripeljati v Idrijo. Samo za kole, ki bi jih morali zabiti v dno struge, bi potrebovali 200 macesnovih dreves, za opore zanje — v strugo so bili zabiti navadni trinožniki — pa bi potrebovali 400 macesnovih debel.³⁰

Podjetniki so se odločili za gradnjo grabelj na »lentu« v Idriji, vendar pa do te gradnje ni prišlo še dolgo časa. Zaradi velikih denarnih izgub, ki so jih idrijski podjetniki utrpeli s trgovsko pogodbo za živo srebro, sklenjeno

1525 z južnonemško trgovsko družbo Hochstetterjev, ter zaradi večletnega zastoja v idrijski trgovini z živim srebrom, ki je sledil finančnemu polomu te družbe l. 1528, idrijski podjetniki niso imeli volje niti denarja, da bi zgradili grablje na Idrijci. Šele sredi XVI. stoletja, ko je bilo za idrijsko živo srebro zopet večje zanimanje in so podjetniki več let zaporedoma sklepali trgovske pogodbe za večje količine živega srebra, je vprašanje graditve grabelj za plavljenje jamskega lesa za rudnik zopet postalo aktualno.

L. 1551 so idrijski podjetniki postavili lesene grablje na »lentu« na Idrijci. Gradili so jih dve leti (1550—1551). Na priporočilo vrhovnega rudarskega mojstra notranjeavstrijskih dežel Jurija Singerja je za gradnjo grabelj prispeval tudi deželni knez.³¹ Pri gradnji grabelj so bili zaposleni idrijski kunstmajster, za katerega so odprli novo delovno mesto v rudniku, ter idrijski tesarji. L. 1575 je predsednik dvorne komore Janž Kisel iz Fužin zvišal tedensko plačo idrijskemu kunstmajstru za 10 krajcarjev.³²

Idrijske grablje je bilo treba večkrat obnavljati in popravljati. Ob velikem deževju jeseni 1586 je Idrijca tako narasla kot že 40 let ne poprej. Podrla je brvi in mostove na potokih ter jih odnesla s seboj. Podrla je tudi grablje, in sicer preko vse Idrijce od žgalnice za cinober do lesene lope na grabljah. Škode na grabljah je bilo za 500 ren. gld.³³ L. 1596 so bile grablje na Idrijci močno poškodovane. Ker jih do jeseni, ko so zopet pričakovali naval vode, niso mogli pustiti v takem stanju, so jih popravljali, pri delu pa je bilo zaposlenih 18 delavcev.³⁴

Les, ki so ga plavili po Idrijci za rudnik, je le počasi prihajal do grabelj in samo ob največjem deževju. Pogosto voda v strugi naloženega lesa ni mogla vsega odnesti s seboj ter je odtekala kar mimo njega in skozi sklade lesa. Les je ostajal v strugah ali na bregovih idrijskih potokov po cele mesece, preden ga je ob novem deževju narasla voda odnesla s seboj. Doga-jalo se je, da je les prišel šele po dveh ali treh letih do rudnika. Takrat pa je bil že ves preperel in gnil ter večinoma neuporaben za podpiranje jam. Če so ga kljub temu uporabili, so ga morali kmalu zamenjati z novim jamskim lesom. To pa je povzročalo rudniku nepredvidene stroške. Odločiti so se morali za gradnjo prvih idrijskih klavž.

Tudi gozdovi, kjer so sekali jamski les, so bili že tako daleč od rudnika in tako visoko v hribovju, da si lesni mojster ni upal nobenega lesa več dobaviti v dolino brez klavž. Po njegovem mnenju bi mogel les prihajati do rudnika brez zastoja le še s pomočjo klavž. Če bi zgradili klavže, tako je sporočil rudniku, bi mogli jamski les sekati skozi vse leto, ne pa kot doslej samo jeseni ob večjem deževju in spomladi, ko se je talil sneg, da so ga potem narasle vode odnesle s seboj v dolino. S pomočjo klavž bi regulirali nestalen tok idrijskih rek, da bi bilo plavljenje jamskega lesa možno vse leto. Pa še eno dobro lastnost bi imele klavže. Z njihovo pomočjo bi mogli plaviti po vodi tudi drva za žganje živega srebra, kar doslej sploh ni prišlo v poštev. Drva za žganje cinobrove rude so gozdni delavci običajno pripravljali šele potem, ko so posekali jamski les in ga odpremili po vodi v dolino. Nato pa so idrijske vode običajno že odtekle in niso bile več primerne za plavljenje drv in lesa. Zato so morali gozdni delavci drva za žganje rude spravljati iz hriba le do bližnjih gozdnih goličav, kjer so rudarji napravili žgalnico za žganje rude v živo srebro. Zaradi vedno večje oddaljenosti gozdov od rudnika, kjer so sekali les za žganje rude, so se idrijske žgalnice vedno bolj daleč pomikale v gozdove, rudnik pa je imel vedno več stroškov z žganjem rude sredi gozdov. Vsi stroški za prinašanje rude v gozdove in odnašanje živega srebra v rudnik bi odpadli, če bi mogli tudi drva plaviti po vodi

do rudnika. Pri rudniku bi postavili stalne žgalnice za rudo in rudnik bi imel s proizvodnjo živega srebra manj stroškov in skrbi.³⁵

Idrijski upravitelj Gregor Komar (1586—1596), ki si je ves čas svojega vodstva v rudniku vneto prizadeval, da bi z novimi rudniškimi napravami izboljšal produkcijo živega srebra, komori pa preskrbel večji dohodek od rudnika, je 1588 prosil deželnega kneza za dovoljenje, da sme še tisto leto zgraditi klavžo na Zali (Sayach pach), in sicer pri Cuku v bližini Idrije. Svoj predlog je utemeljeval s tem, da je nad Zalo toliko lesa, da bi ga bilo za nekaj časa dovolj za rudnik in da bi od postavitve klavže imel rudnik veliko korist. Pisal mu je tudi, da si bo skupaj z rudniškimi uslužbenci ogledal mesto, kjer naj bi zgradili klavžo, gradnjo klavže pa bi zaupal hüttenberškemu gradbenemu mojstru, ki je zgradil že več klavž. Prosil je za takojšnji odgovor, da bi imel še čas pripraviti les za klavžo.³⁶

Deželni knez ni nasprotoval gradnji klavž na idrijskih tleh. Pomisleke je imel le zaradi stroškov zanje, ker jih je imel že brez teh tisto leto precej pri rudniku. Zahteval je proračun stroškov za klavžo, obenem pa je upravitelju naročil, naj s pripravami za klavžo nekoliko počaka.³⁷

L. 1589 je bila klavža na Zali že zgrajena.³⁸ Po nekih podatkih naj bi jo zgradil neki laški mojster, ki je gradil tudi klavžo na Trebuši.³⁹ S pomočjo te klavže so v rudniku prihranili več kot četrtno stroškov za les letno. L. 1589 so stroški za les v idrijskem rudniku znašali 800 gld. ali ca. 1/12 vseh rudniških stroškov.⁴⁰ Idrijski knjigovodja Hieronim Sumrecker je 1596 napravil izračun stroškov za les pri Ahacijevi jami pred izgradnjo prve idrijske klavže in po njej, ko so les rabili že za obe jami (Ahacijevo in Barbarino jamo). Izračunal je, da so od 1589, ko je bila zgrajena prva idrijska klavža na Zali, pa do konca 1595 potrošili v obeh jamah za 3.433 gld. 58 kr. lesa; nasprotno pa so porabili od 1584 do 1589 v Ahacijevi jami za 2.322 gld. 36 kr. lesa ali samo za 1.111 gld. 22 kr. manj kot v obeh jamah, ko so les plavili že s pomočjo prve klavže. Izračunal je tudi, da je prihranek deželnega kneza na stroških za les za zgoraj navedena leta (1589—1595) ca. 700 gld. ali več kot četrtno izdatka za les.⁴¹

Ko so bile zrajene prve idrijske klavže, so tudi idrijske gozdne delavce začeli prištevati k rudniškim delavcem s stalnim tedenskim zaslužkom. Prejemali so plačo nekvalificiranih delavcev.⁴²

Že po nekaj letih obstoja prve idrijske klavže se je v rudniku pojavila potreba po novih klavžah. L. 1595 je idrijski upravitelj Gregor Komar prosil deželnega kneza, da bi mu dovolil zgraditi novo klavžo. Rad bi jo dal zgraditi že naslednje leto ali pa vsaj l. 1597, ker jo je rudnik nujno potreboval. Obljubil je, da se bo glede gradnje predhodno posvetoval s strokovnjaki ter da si bo še prej ogledal mesto, ki ga rudniški uslužbenci priporočajo, za postavitev klavž.⁴³

Naslednje leto (1596) sta prišla v Idrijo že dva mojstra za klavže, in sicer klavžarski mojster in mojster za gradnjo grabelj Gilg (Tilen) Khuen iz Hifleina na Koroškem in klavžarski mojster iz Ausseeja Boštjan Reil. Tja jih je napotil deželni knez zaradi popravila jezu pod gradom, s pomočjo katerega so k rudniku dovajali vodo iz Nikove, ki je gonila vodno kamšt (dvigalo za črpanje vode) v Ahacijevi jami. Tisti čas sta dospela v Idrijo tudi deželnoknežja komisarja za idrijski rudnik, kranjski vicedom Jožef Rabatta in kranjski deželni odbornik Jurij Ainkhürn, sin nekdanjega idrijskega upravitelja Urbana Ainkhürna. Posvetovala sta se z idrijskim upraviteljem zaradi nekih popravil v rudniku, ki jih je knezu že dalje časa priporočal idrijski upravitelj. Komisarjema se je pridružil v Idriji še rudarski sodnik

iz Brež, ki je nadomeščal odsotnega vrhovnega rudarskega mojstra Hansa Huebmayerja pri vizitaciji idrijskega rudnika. V rudniku pa se je tisti čas tudi mudil rudniški jamomerec (Schinner), ki mu je bilo ukazano, da izmeri širino, dolžino in globino rudnika ter izdelava načrt rudnika. Stari načrt idrijskega rudnika, ki ga je dal napraviti še Janž Kisel ob nakupu rudnika 1575, se je namreč izgubil, zato je dal deželni knez še enkrat izmeriti notranjost rudnika in napraviti nov načrt rudnika.

Tako se je v Idriji 1596 zbrala večja družba rudarskih strokovnjakov, ki naj bi mimo svojih nalog, zaradi katerih so prišli v rudnik, pregledali tudi mesto, kjer naj bi zgradili nove klavže in o tem podali svoje mnenje deželnemu knezu. Komisarji so najprej pregledali stare in nove odprtine v rudniku, o katerih so podali svoje mnenje, nato pa so se še posvetovali o gradnji idrijskih klavž. Pri posvetovanju so bili navzoči še idrijski upravitelj Gregor Komar, idrijski rudarski sodnik in gozdarski mojster, rudniški nadzornik jam (Einfahrer), višji in nižji hutman, dalje kunstmajster iz Schlackenwalda na Češkem Gregor Schmelzer, ki je bil v rudniku zaposlen z izdelavo kamštov za dviganje rude in črpanje vode iz rudnih jam, ter prej omenjena mojstra za klavže iz Hifleina in Ausseeja. Navzoča sta bila tudi idrijski tesarski mojster in lesni mojster, ki jima je bilo mesto, kjer naj bi zgradili novo klavžo, dobro poznano. Vsi skupaj so se podali na mesto, kjer naj bi zgradili klavžo. Na mestu, kamor so se napotili, so res našli lep kraj za klavžo. Rečna struga je bila tu najožja in stisnjena med dve skali. Tudi temelj, na katerem naj bi stala klavža, je bil iz žive skale. Ugotovili so, da bi znašala višina klavž od temelja do vrat na klavži, oziroma do zapornic na klavži (Schlosspoden) približno 10 klafter, ostala višina nad zapornimi vrati pa ca. 20 klafter. Na ta način bi bila klavža za sedem in pol klaftre višja od grabna oziroma od rečne struge, iz grabna ven na bregove bi pa segala 4 klaftre daleč. Zapornice bi obstajale iz dveh ena poleg druge stoječih vrat. Širina klavže bi znašala 300 korakov, dolžina pa samo 30 korakov. Po opisu bi stala klavža med dvema hriboma in v neposredni bližini Idrije, ki teže pod klavžo.

Po ogledu kraja, kjer naj bi zgradili klavžo na Idriji, si je komisija ogledala še gozdove na obeh straneh grabna, kjer naj bi stala ta klavža. Ugotovili so, da so gozdovi nad bodočo klavžo poraščeni z bukvami in smrekami in da se raztezajo v dolžino ene in pol milje (= ca. 11 km). Ležijo precej visoko v hribovju, v katerega so vrezane številne globeli. Večina gozda leži od klavže navzgor, zato bi bila klavža docela izkoriščena. Iz gozda bi se dalo les spuščati po drčah z najvišjih vrhov do podnožja hribov, zato so računali, da bo ta gozd, če se bo smotrno izkoriščal, zadostoval vsaj za dobo enega človeškega življenja, če ne celo za več. Seveda bi ta klavža ne vzdržala toliko časa, ker bi jo zgradili iz lesa; treba bi jo bilo večkrat obnoviti, da bi mogli ves les iz teh gozdov s pomočjo klavž plaviti po vodi. Idrijski uslužbenci in upravitelj so bili naravnost navdušeni nad mestom, kjer naj bi zgradili novo klavžo, ter so zatrjevali, da ne bo noben les ceneje dobavljen rudniku kot ravno iz teh gozdov. Zatrjevali so, da po zgraditvi te klavže ne bo več treba čakati na deževje, da bi narasla voda odnašala les k rudniku, ampak ga bodo s pomočjo klavž plavili tudi ob lepih in sončnih dneh.

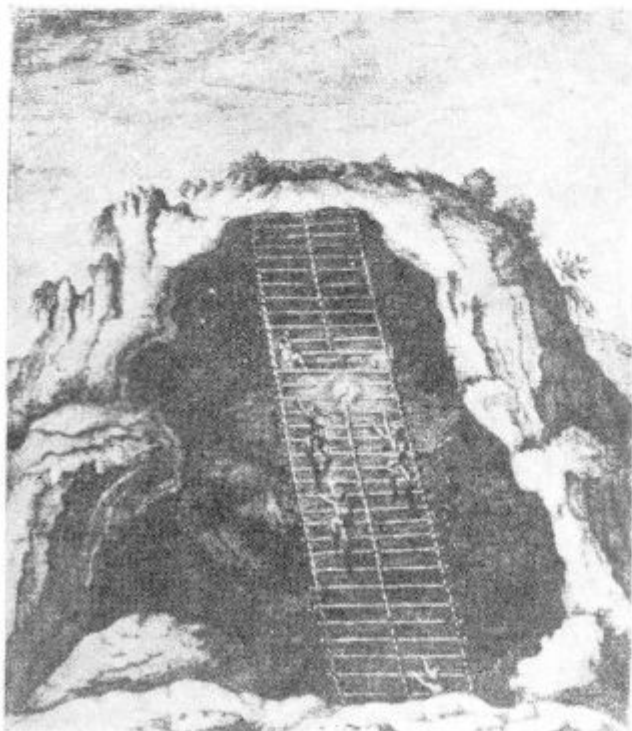
Komisija je odobrila predlog rudnika za zgraditev nove klavže na Idriji. Le en član komisije se ni strinjal s tem predlogom, in sicer Jurij Ainkhürn, češ da ni samo v teh gozdovih les, ampak ga je drugod še več, ki se ga da spraviti do rudnika brez klavž in z manjšimi stroški kot od tu. Po njegovem

mnenju naj bi z graditvijo klavže še počakali. Ostala dva člana se nista strinjala z Ainkhürnovim mnenjem. Predlagala sta deželnemu knezu, naj že prihodnje poletje dovoli zgraditi klavžo na Idrijci, delo na gradnji pa naj rudnik zaupa zgoraj navedenima klavžarskima mojstroma. Mojstra sta predložila tudi predračun za klavžo, ki je znašal 3.460 gl. Ker pa je bil les in kamen na mestu gradnje, sta bila komisarja mnenja, da bodo stroški gradnje znašali le okrog 2.000 gl. Vanje so bili vštetí tudi stroški za leseno lopo, ki bi jo bilo treba postaviti poleg klavže za bivališče gozdnih delavcev. Rudnik se je z graditeljema klavž tudi dogovoril, da bodo temelj in stene za klavžo pripravili štirje idrijski rudarji, pri gradnji klavže pa bi bili zaposleni idrijski tesarji.⁴⁴

Komora je odobrila predlog komisije za gradnjo klavže na Idrijci. Verjetno so jo zgradili že naslednje poletje 1597, kot se je glasilo priporočilo komisije. Žal, nimamo o tem nobenih pisanih poročil.

Pri prvih idrijskih klavžah je bilo zaposlenih precej delavcev. L. 1618 je bilo na klavžah na Zali in Idrijci zaposlenih 46 delavcev.⁴⁵

Prve idrijske klavže so bile lesene; zidati so jih začeli šele v 2. polovici XVIII. stoletja. Iz prve polovice XVIII. stoletja, ko so na idrijskih vodah stale še lesene klavže, nam je ohranjen načrt lesene klavže na Idrijci. Iz tega načrta je razvidno, da je bila lesena klavža nekaka kasetirana rečna pregrada, zgrajena v treh nadstropjih. Lesene kasete so bile napolnjene s kamenjem, da je klavža vzdržala pritisk vode in lesa, ko so odprli zapornice.⁴⁶ Kljub temu so lesene klavže vzdržale največ 10 do 12 let, potem so jih pa morali stalno popravljati in obnavljati.⁴⁷ Prvo poročilo o popraviljanju klavž na Idrijci in Zali imamo šele iz l. 1635.

JAMSKÉ LESTVE
(A. Kircher,
Mundus subterraneus,
Amstelod 1678,
tom II. str. 228)

- ¹ Valvasor, Die Ehre des Hgtns Krain, Lj.—Nürnberg 1689, knj. III, str. 402; Stanislav Mazi, Klavže nad Idrijo, Lj. 1955, str. 8—9;
- ² Handlung der Bereitung der Hft. Wippach, Reifenberg und Baumkirchner Thur unter Lanthieri Inhabung, 16. stol., akt iz 1568, 2. 7., Arhiv Slovenije, Lj.;
- ³ Rutar Simon, Zgodovina Tolminskega, Gorica 1882, str. 131;
- ⁴ Blaznik Pavle, Zahodna meja loškega gospostva po urbarju iz 1630 in po skici iz 1771, Loški razgledi XVI (1969), str. 108—110;
- ⁵ Mazi, c. d. str. 8;
- ⁶ Innerösterreichische Quecksilberbergwerke, fasc. 18320, 1558, 2. 9., Hofkammerarchiv Wien;
- ⁷ Consiglio dei Dieci, Misto 20 (1493—1495) 1494, 19. 7. (stari folio 97'—98', novi fol. 125'—126') Archivio di Stato di Venezia; Henry Simonsfeld, Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die deutsch-venezianischen Handelsbeziehungen, Band II, Stuttgart 1887, str. 334—335; Marija Verbič, Rudnik živega srebra v Idriji do konca XVI. stoletja, inavg. disertacija, FF. Lj. 1965;
- ⁸ Innerösterreichische Münz und Bergwesen, fasc. 18285 za l. 1500—1700, Hofkammerarchiv Wien;
- ⁹ IOQuBw., f. 18321, 1588, 4. 11., Hfk. A. Wien; Marija Verbič, Fužina ob Kanomlji v Spodnji Idriji, Idrijski razgledi XV (1970), str. 4.;
- ¹⁰ Marija Verbič, Gospodarski stiki Loke z Idrijo v 16. in 17. stol., LR X (1963), str. 99;
- ¹¹ Erna Lesky, Arbeitsmedizin im 18. Jahrhundert, Werkarzt und Arbeiter im Quecksilberbergwerk Idria, Wien 1956, str. 8—9;
- ¹² IOQuBw. f. 18320, 1561, 20. 8.; f. 18321, 1579, 18. 11., Hfk. A. Wien;
- ¹³ Rudniški arhiv v Idriji, Berichte u. Resolutionen za l. 1734, št. 11, 1734, 26. 2., Mestni muzej v Idriji;
- ¹⁴ RAI, BR za l. 1751—1752, 1751, 26. 8., MI;
- ¹⁵ Mazi, c. d., str. 9—10;
- ¹⁶ IOQuBw, f. 18320, 1536, 27. 4., Hfk. A. Wien;
- ¹⁷ IOQuBw, f. 18320, 1561, 20. 8., Hfk. A. Wien;
- ¹⁸ IOQuBw, f. 18321, 1569, 26. 5., Hfk. A. Wien;
- ¹⁹ IOQuBw, f. 18321, 1586, 9. 3.; 1588, 21. 11., Hfk. A. Wien;
- ²⁰ IOQuBw, f. 18320, 1561, 14. 3.; 1561, 20. 8., Hfk. A. Wien;
- ²¹ IOQuBw, f. 18320, 1561, 20. 8.;
- ²² RAI, BR za l. 1776—1778, 1777, 26. 5., MI;
- ²³ Handlung der Bereitung der Hft. Wippach, akti za l. 1567—1570 (poročila idrijskega in goriškega gozdarskega mojstra ter vrhovnega rudarskega mojstra notranjeavstrijskih dežel o stanju idrijskih gozdov);
- ²⁴ IOQuBw, f. 18320, 1534, maj ali junij, fol. 249—253, Hfk. A. Wien;
- ²⁵ IOQuBw, f. 18320, 1534, 24. 6., Hfk. A. Wien;
- ²⁶ IOQuBw, f. 18320, 1536, 27. 4., Hfk. A. Wien;
- ²⁷ IOQuBw, f. 18320, 1536, 27. 4.;
- ²⁸ Rutar, c. d. str. 151—152; Mazi, c. d. str. 16;
- ²⁹ IOQuBw, f. 18320, 1562, 21. 6., Hfk. A. Wien;
- ³⁰ IOQuBw, f. 18320, 1536, 27. 4.; Mazi, c. d. str. 22;
- ³¹ IOQuBw, f. 18320, 1561, 17. 9.; 1561, 20. 11., Hfk. A. Wien;
- ³² IOQuBw, f. 18321, 1575, 2. 11 fol. 644, Hfk. A. Wien;
- ³³ IOQuBw, f. 18321, 1586, 29. 10., Hfk. A. Wien;
- ³⁴ Vic. A. I/50, 1596, 22. 7., AS, Lj.;
- ³⁵ IOQuBw, f. 18321, 1588, 3. 4.; 1586, 9. 3.; f. 18320, 1561, 20. 8., Hfk. A. Wien;
- ³⁶ IOQuBw, f. 18321, 1588, 3. 4.;
- ³⁷ IOQuBw, f. 18321, 1588, 12. 4.;
- ³⁸ Vic. A. I/50, št. 17, 1596, 22. 5.;
- ³⁹ IOQuBw, f. 18321, priloga k aktu iz 1589, l. 7.;
- ⁴⁰ IOQuBw, f. 18321, 1589, 9. 11.;
- ⁴¹ Vic. A. I/50, 1596, 22. 5.;
- ⁴² Vic. A. I/50, 1596, 22. 5.;
- ⁴³ IOQuBw, f. 18321, 1595, 14. 12.;
- ⁴⁴ IOQuBw, f. 18321, 1596, 2. 8., fol. 1536—1559;
- ⁴⁵ IOQuBw, f. 18323 za l. 1614—1647, 1618, 16. 5.;
- ⁴⁶ Mazi, c. d., str. 26—30;
- ⁴⁷ RAI, BR za l. 1776—1778, 1777, 26. 5.;
- ⁴⁸ Mazi, c. d., str. 18.

KMEČKI HLAPEC

Janez Jeram

Besedo hlapec smo pri nas zamenjali z besedo gospodarski pomočnik, deklo pa z gospodinjsko pomočnico. Z odpravo tega naziva smo hoteli izraziti bistveno nov odnos med delodajalcem in delojemalcem.

Danes je gospodarskih pomočnikov že zelo malo, njihovo delo so v glavnem zamenjali sodobni kmetijski stroji. Več pa je še gospodinjskih pomočnic, ki jih gospodinjski stroji niso mogli popolnoma zamenjati. Sicer pa so gospodinjske pomočnice dandanes v glavnem le še v mestih, na kmetih je tudi teh zelo malo.

Le redke kmet si danes lahko privoščijo gospodarskega pomočnika. Težko bi ga bilo dobiti, ki bi hotel služiti za tako plačo, kot jo je imel nekdanji hlapec. Danes le-tega ščiti zakon. Socialno je zavarovan kot industrijski delavec. To pa seveda stane.

Cankarjev hlapec Jernej ni bil prisposoda nekdanjega hlapca. Njegov hlapec je bil upornik, znanilec socialne revolucije. Hlapec je bil najbednejša in najbolj brezpravna oseba v tistih »dobrih starih časih«. Hlapce sem še poznal. Med obema vojnama jih je bilo na kmetih še mnogo, vendar se niso mogli več primerjati z nekdanjim kmečkim hlapcem. Sila razmer je dajala tem ljudem tudi že marsikatere pravice in svoboščine.

Kljub svoji bednosti pa je bil hlapec še pravi »gospod« v primerjavi z volarjem, pastirjem, deklo in pestunjo.

V tem sestavku se ne bom omejil le na hlapca, temveč bom opisal vse kmečke posle, ki sem jih že prej omenil. Vsak od teh zasluži svoje ime v zgodovini.

Moj hlapec bo »Matečk«, mož, ki je resnično živel. Bil sem še otrok, ko je umrl. Njegovi sinovi in hčere pa še živijo. Upam, da mi ne bodo zamerili, ko sem izbral prav njega. Prav on je tisti, ki je ostal v lepem spominu vsem, ki so ga poznali, v lepšem kot njegovi gospodarji, ki jim je služil za pastirja, volarja in hlapca. Njegova duhovna ostalina je še danes živa, kmetova slava pa je šla v pozabo.

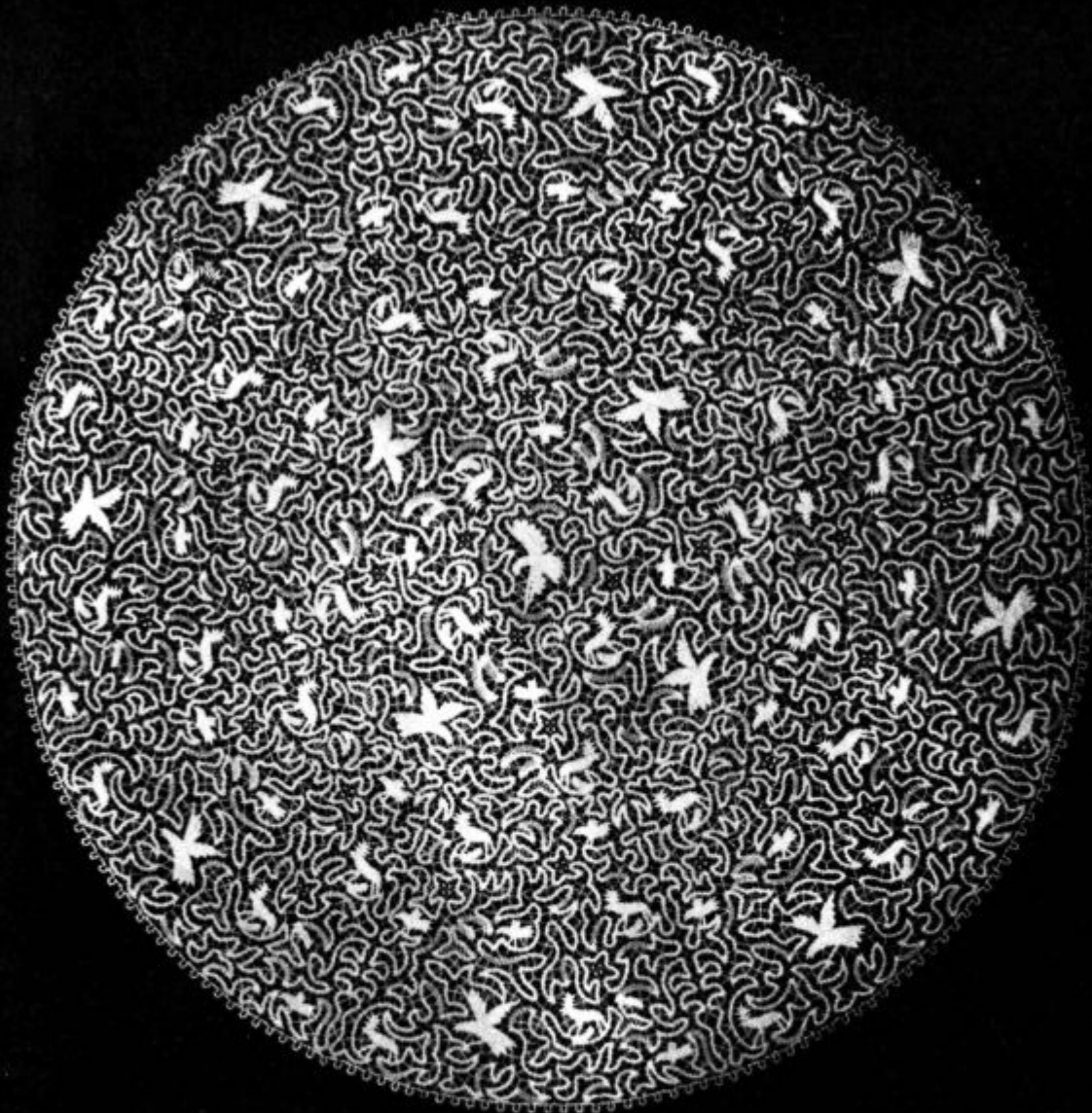
Bil je majhen, grbast možiček; izredno nadarjen in bister. Zato naj ne ostane pozabljen v podobi nekdanjega hlapca.

S svojo nadarjenostjo in bistrostjo je v življenju vsaj nekoliko uspel; za tiste čase je dosegel izredno veliko, kar je uspelo le redkim. — Ustanovil je svojo družino in dom.

Bil je sin gostača, ki mu je bila odprta edina pot v življenje: pot od pastirja, volarja, do hlapca. Njegova življenjska pot pa je obenem pot številnih njegovih sovrstnikov.

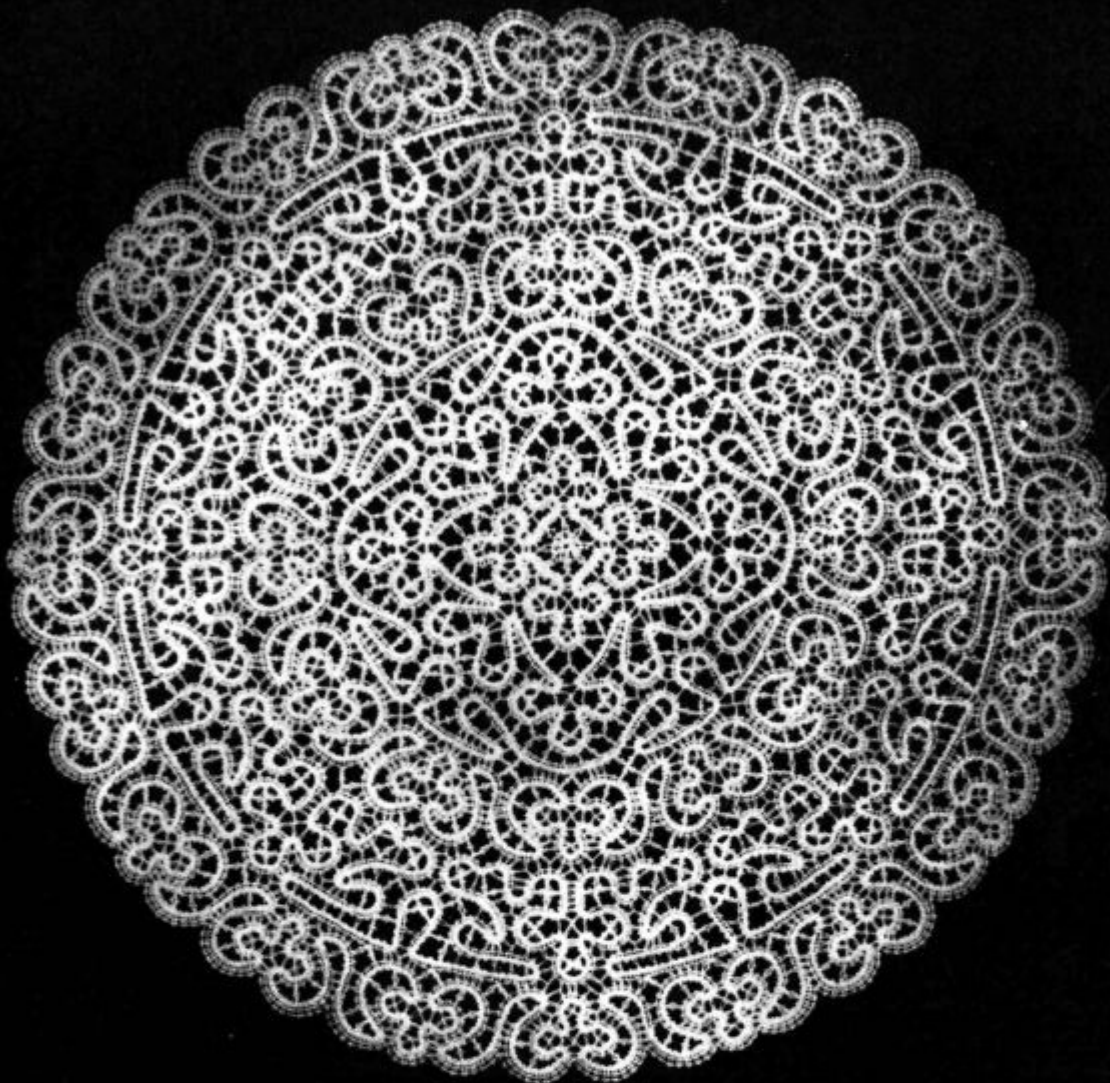
»Matečk« je večkrat pripovedoval o svojem življenju; njegovo pripoved pa so dopolnili še drugi. Zato bom nadaljnje vrstice posplošil. Vendar bom v opisu spremljal njegovo življenjsko pot.

Starši so se bili že zmenili s kmetom, da bo šel za pastirja. Domenili so se tudi, kakšna bo njegova plača: platnene hlače in srajca, če bo dober pastir, pa dobi v jeseni še čevlje iz svinjskega usnja.

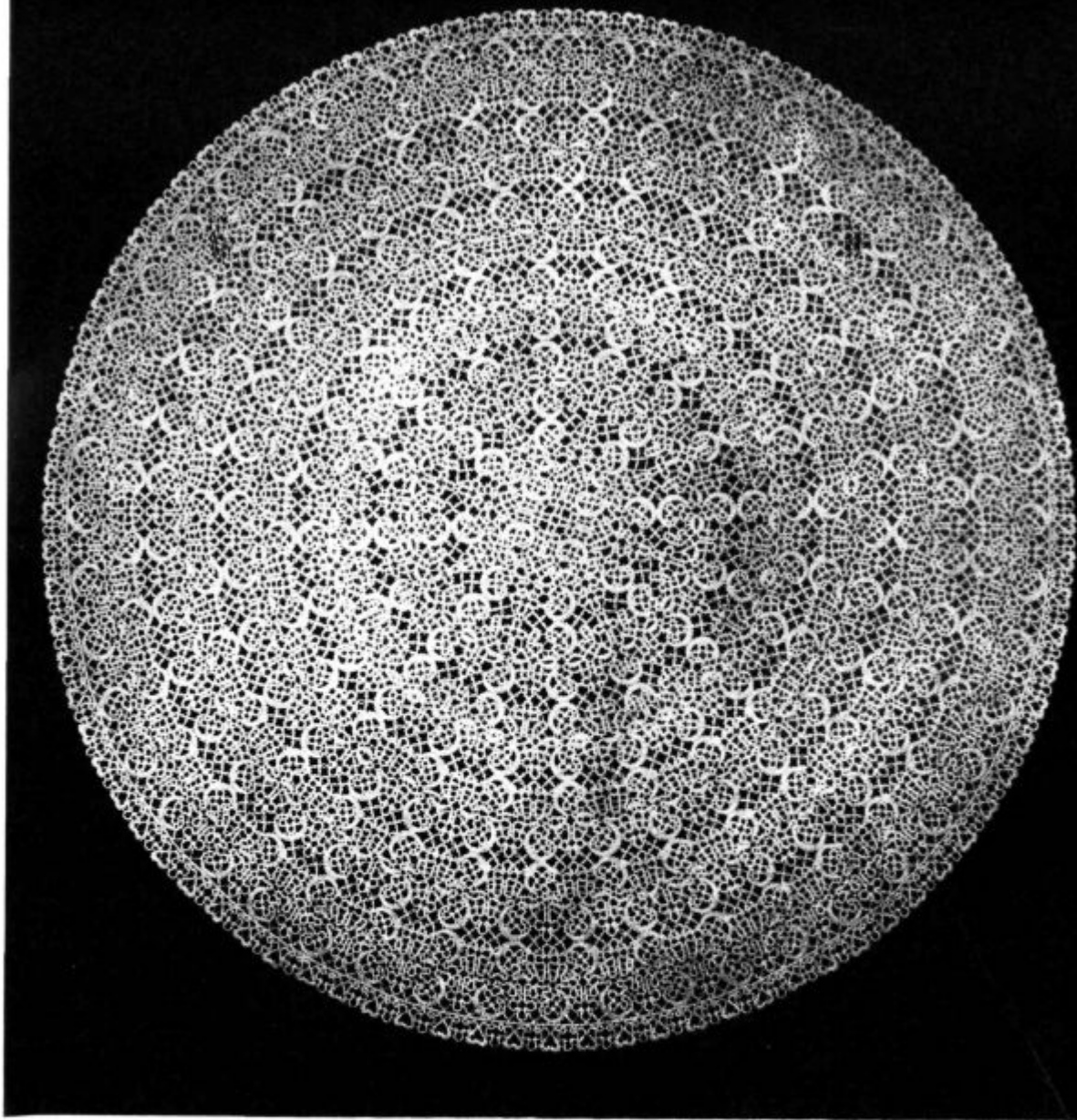

Namizni prt — premer 115 cm

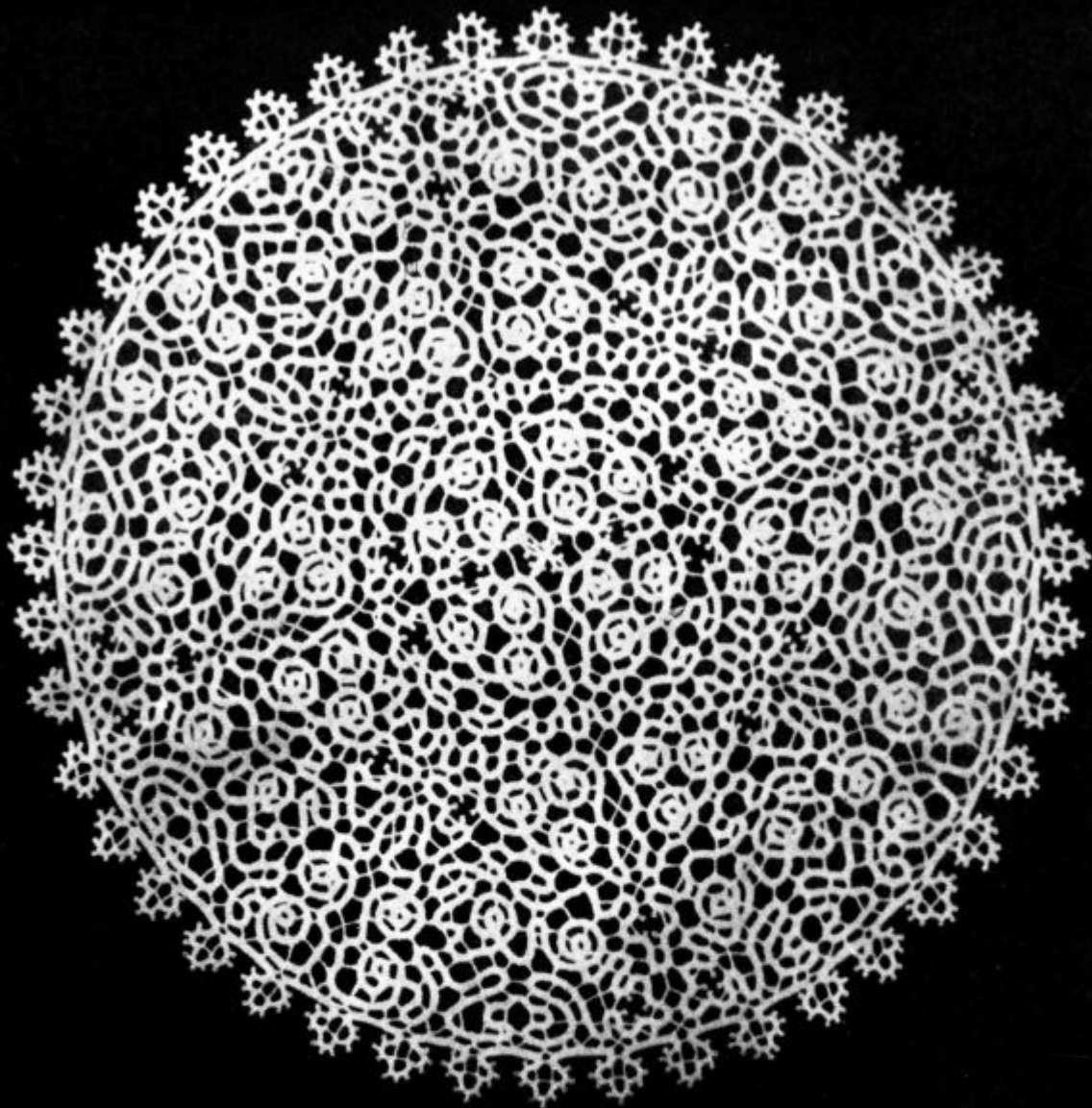
IDRIJSKA ČIPKA
STALNA RAZSTAVA
V MESTNEM MUZEJU IDRIJA

Namizni prt — premer 50 cm

Namizai pri — premer 115 cm

Namizni prt — premer 25 cm

O svetem Juriju (24. aprila) je bil na kmetih uradni prehod iz zime v pomlad. Ta dan so menjali posle (hlapce, dekline, volarje, pastirje in pestunje). Le redki so namreč ostali pri istem kmetu več kot leto dni. Ustne pogodbe so obnavljali vsako leto ter se ponovno pogodili, kakšna bo plača v prihodnjem letu. Posli so izbirali gospodarje, čeprav se jim življenje pri drugem ni dosti spremenilo, zadovoljni so bili, če so dobili pri drugem gospodarju plateno srajco ali krilo več. Tudi zaslužek hlapca in dekline je bil več kot skromen, v glavnem platnena obleka in čevlji iz svinjske kože. Zaslužek v denarju ni bil omembe vreden. Hlapec je dobil ob semanjih dneh manjšo vsoto, da je lahko plačal »štefan« vina in na »štantu« kupil »lectov srček« z ljubavnimi verzi. Dekline pa si je privoščila kak okrasek, rutico ali robček. Pastir ali pestunja — »pesterne« pa sta dobila drobiž za »mali kruhek«.

Kasneje, ko je bilo na trgu že tovarniško izdelano tekstilno blago, pa je bil hlapec pravi gospod, če je pri gospodarju izposloval »cajhaste« hlače in mogoče tudi klobuk, da se je v nedeljo ponašal z njim.

Kot sem že prej omenil, so bili vsi posli sinovi in hčere bajtarjev in gostačev, katerih edina zaposlitev je bila pri kmetu; zato so sprejeli to delo, kjer so ga le dobili. Tisti hlapec ali dekline, ki sta vzdržala pri istem kmetu nekaj let, sta običajno ostala tam do svoje smrti, ali pa sta prišla »na komun«.

Hlapec je bil med posli prva oseba; imel je že določene pravice ukazovati volarju in pastirju. To pa je velikokrat izkoristil v svoj prid. Zato je tudi vsak volar želel čimprej postati hlapec.

O volarjih je najmanj znanega. Ti so bili le pri večjih kmetih, kjer so imeli vsaj dva para volov. Volarjeva dolžnost je bila, da je izučil uporne mlade voliče voziti ter jih potem vodil pri delu; v tistih časih je bil namreč na kmetih vol edina vprežna živina.

Največji revež pa je bil vsekakor pastir. Ta je moral zgodaj zjutraj odgnati na pašo, ne glede na to, kakšno je bilo vreme, bos, razoglav, v platnenih hlačah in srajci, brez spodnjega perila. Če je imel pokrivalo, je bil to klobuk, ki ga je odvrigel hlapec, ta pa ga je nosil potem, ko ga je bil odvrigel gospodar. Mnogi so si tako v zgodnji mladosti nakopali bolezen in jih je potem uničila »sušica«, kot so takrat rekli jetiki. Pri dobrih kmetih so pastirju prinesli zajtrk, ječmenov močnik, na pašo, ob nedeljah in praznikih pa je bil ta zalit s kislim mlekom, ki je bil za pastirja prava poslastica. Največkrat pa je pastir zajtrkoval šele sredi dopoldneva, ko je prignal živino s paše.

V življenju poslov pa je bil tudi svetel dan — vaški semenj. Hlapec in volar sta opravila v hlevu le najnujnejše, pastir pa je moral odgnati živino na pašo že zelo zgodaj, še v temi, da se je prej napasla. Ta dan so pastirji tekmovali, kdo bo prej prignal živino na pašo. Prvi je potem zmerjal zamudnike z različnimi folklornimi izrazi.

Ob deseti uri so odšli k fari. Hlapec se je ta dan lahko zadržal pozno v noč, medtem ko je bil za druge posle čas tudi ta dan omejen. Pastir in pestunja sta »skočila« še na svoj dom. Če je bila gospodinja dobra, je vsakemu stisnila hleb rženega kruha, da sta ga odnesla staršem.

Čas za obiske staršev je bil le semanji dan, velika noč in božič.

Poleti na kmetih niso poznali počitka, medtem ko ga je bilo v pozni jeseni in pozimi nekoliko več, ker ni bilo razsvetljave. Najpozneje so šle spat dekline, ki so predle tudi ob večerih, ob goreči iveri — trski, ki je bila

pritrjena zraven kolovrata. Neredko pa je moral temu delu prisostvovati tudi pastir, ki je utrinjal in zamenjaval goreče trske.

Dela pa je bilo tudi v tem času dovolj, da posli niso lenarili. Takrat je bilo vse orodje leseno in napravljeno doma, zato so v zimskih dneh popravljali in izdelovali orodje in opremo. Med posli so bili le redki, ki so znali kakšno obrt, saj tudi ni bilo za to interesa. Če pa se je kdo le usposobil za določeno delo, je pustil hlapčevanje ter postal »antrhar«. Temu se je potem življenje precej izboljšalo. Hodil je od kmeta do kmeta ter popravljal in izdeloval orodje.

Vrnimo se k poslom, ki so ob jesenskih dnevih poleg opravi v hlevu s cepci mlatili žito, izdelovali »škopnike«, »uháli« proso in ječmen ter rezali trske za razsvetljavo.

V predpustu pa so tisti, ki so že smeli fantovati, ob večerih stopili na vas. To so smeli šele potem, ko so bili že potrjeni k vojakom. Čeprav so bile med posli in kmečkimi sinovi velike socialne razlike, ki so se takrat posebno odražale, so — razen manjših izjem — skupaj vasovali. Od tu naprej pa so zopet stopali vsak svojo pot.

Pozimi je bilo več praznikov in »sopraznikov«. Praznike so v redu praznovali, sopraznike pa le delno, kar so gospodarji izkoristili v svoj prid. Tiste dni niso smeli presti in uháti prosa ali ječmena, so pa lahko kidali gnoj v hlevu, kar so te dni delale tudi dekletke.

Zima je bila tudi čas postov. Ze tako skromne obroke so pozimi še bolj stisnili; seveda so to občutili le posli. To je bilo hlapcu »Matečku«, ki je bil vedno lačen, le nekoliko preveč. Ko je bil nekoč pred praznikom nekega svetnika post, se je razhudil. »Pred dnevom vseh svetih smo se postili za vse svetnike, kam je bil pa ta šel, da se moramo zanj posebej postiti?«

Ko sem že pri hrani, naj omenim, da je bila vsakdanja hrana v takratnih časih prav jetniška. Za zajtrk je bil ješprenj ali ječmenov močnik, za kosilo kisl zelje ali repa, fižol, grah, bob z jabolčnimi krlji, za večerjo krompir in kisl mleko. Ob nedeljah in praznikih je bilo močniku dodano še kisl mleko, ob posebnih prilikah pa topljeno. Pozimi, ko ni bilo težkega dela, je bilo kisl zelje tudi po trikrat na dan. Saj ponekod še poznajo rek: »Osemnajstkrat zelja, potem pa je nedelja.« Zelje je bilo zabeljeno, razen v postnih dneh, z dodatkom krompirja pa le redkokdaj, ker je v tistih časih krompir slabo uspeval. Ta hrana je veljala le za posle, domači so si drugače pomagali; jedli so tudi izven rednih obrokov. Pač pa je bilo ob velikih praznikih in sejnih vsega na mizi; posebno na pustno nedeljo in pustni dan. Toda gorje, če bi zasačili posla, da je to hrano užival drugi dan (na pepelnico). Take dni so skuhal velike lonce vzdignjenih štrukljev iz bele in ajdove moke, velike kose suhega svinjskega mesa, spekli so velike potice in še marsikaj dobrega. Takrat so se posli najedli do škode in marsikdo je zaradi tega zbolel in si dodobra pokvaril želodec.

Naj se vrnem k »Matečku«. Ko je služil za pastirja pri nekem kmetu v Cerkljanskem vrhu, je, kot je bil prebrisan, ta dan basal za platneno srajco razne jedi ter jih odnašal na senik, kjer jih je hranil v senu. Tako je napravil zalogo za več dni.

Ko so v jeseni polnili velike kadi z zeljem za kisanje, je »Matečk« zelje tlačil. Dobil je kos ovsenega kruha (drugega, razen ob praznikih, niso poznali), zdrobil ga je med zelje, ker mu je nekdo rekel, da se zelje tako pokvari. Zelje se kljub temu ni pokvarilo, ker je bil kos kruha premajhen.

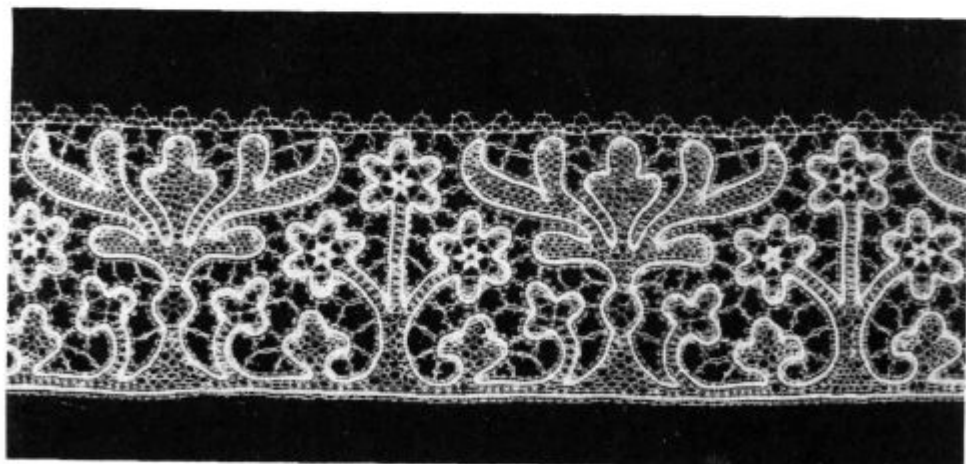
na mizi. Nekoč je kot pastir izbiral oves za mletje, pa je našel med ovsom pšenico, jo prijel z dvema palčkama ter jo vrgel pod mizo z besedami: »Ven z nesnago!« Seveda je bil potem pošteno »našeškan«.

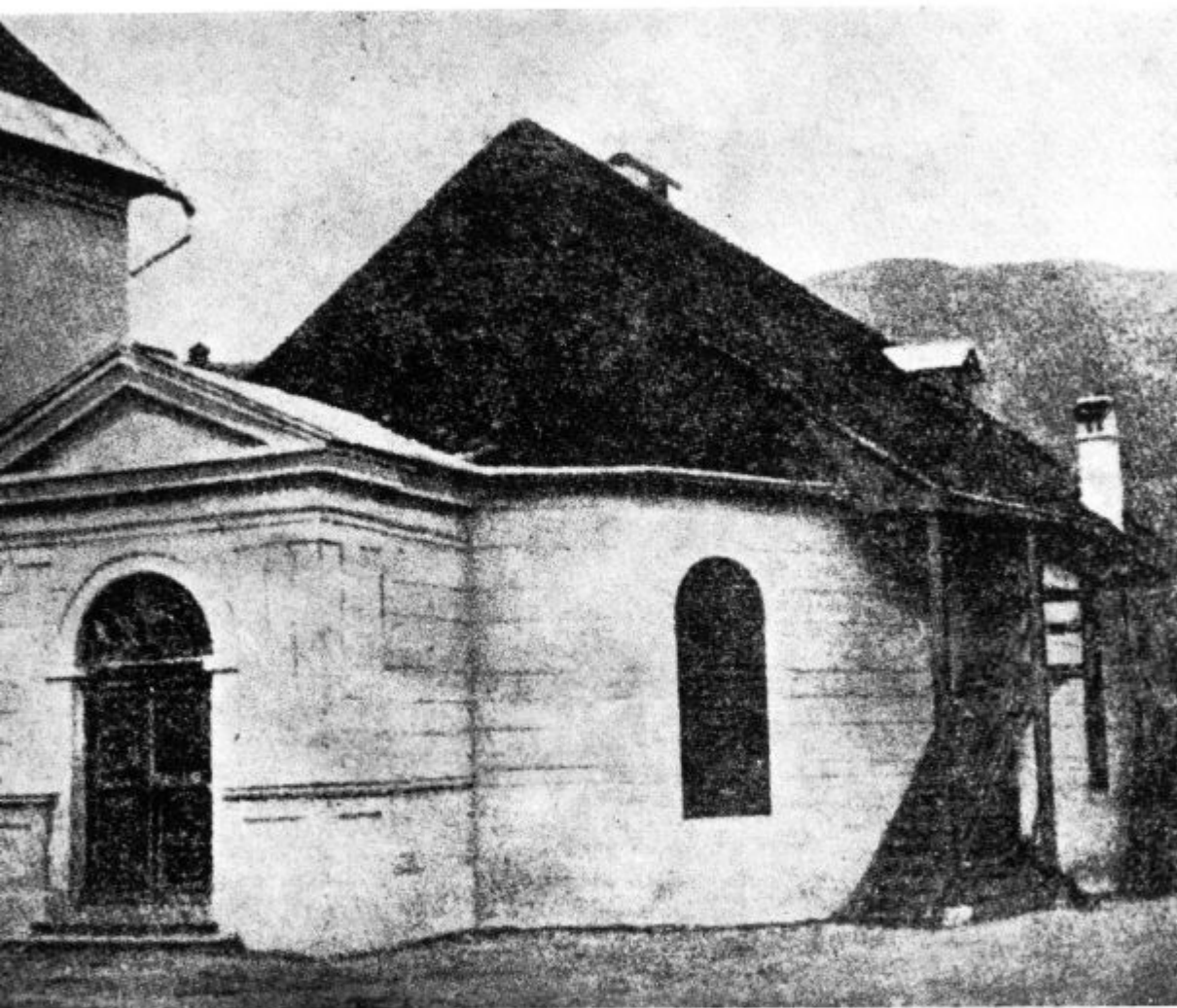
Posli takrat niso bili socialno zavarovani. Če se je kdo ponesrečil, ni dobil zdravniške pomoči. Le redko so mu razni padarji in mazači poskušali pomagati, pa še ti so več škodovali kot koristili. Mnogi posli so ostali invalidi vse življenje. Obsojeni so bili na beračenje. Zato je bilo v tistih časih vse polno beračev; med njimi tudi ostareli hlapci in dekle. Hodili so od hiše do hiše ter prosili milodare.

Nekateri so se znašli. Zanimali so se za razna dogajanja po svetu ter na samotne kmetije prinašali novice, ki so jih večkrat tudi po svoje prikrojili. Časopisov takrat ni bilo, zato so bili taki berači vedno dobrodošli in tudi bolj postreženi.

»Matečk« je bil v mladosti pastir, volar in hlapec. V življenju pa se je znašel. Od posla je postal »antrhar« — strehar. Delal je slamnate strehe po kmečkih domovih in ta posel je bil dokaj zahteven. Bil je tudi kamnosek — izdeloval je mlinske kamne.

»Matečk« že mnogo let počiva v zemlji, njegovi kamni pa se še vrte. Zadnjega ni dokončal, še danes je pritrjen prav tam, kjer ga je klesal.

Rudniško gledališče v Idriji, zgrajeno 1769 (posnetek iz leta 1900)

NAŠ 200-LETNI GLEDALIŠKI JUBILEJ

Tomaž Pavšič

V Idrijskih razgledih že dolgo ni bilo prispevka, ki bi pregledno ali vsaj delno govoril o idrijskem kulturnem življenju v zadnjih nekaj letih, čeprav smo imeli celo vrsto uspeh in pomembnih kulturnih prireditev, ki so našle odmev daleč izven Idrije; v pričujočem članku zato želim vsaj kot kronist spregovoriti o kulturnih uspehih domačih ljudi in o pripravljenosti ter žrtvah občanov za ustvaritev materialnih pogojev, ki jih zahteva razvito kulturno življenje; predvsem bo tekla beseda o pravem gledališkem razcvetu, kateremu je bila največja spodbuda 200-letnica idrijskega gledališča, ki smo jo slavili lani in letos (1969/70).

Idrijska gledališka preteklost je sila zanimiva in bogata. Začenja se tam pred davnimi 200 leti, ko je slavna Marija Terezija dala napraviti lepo, v baročni obliki zidano rudniško gledališče, ki se je z nekaterimi notranjimi spremembami ohranilo vse do danes, čeprav ne služi več svojemu prvotnemu namenu (v njem so po obnovitvi leta 1948 uredili kino dvorano).

O precej pisani usodi tega gledališča (ki je bilo najprej — razumljivo — nemško, a je od leta 1850 vedno krepkeje dobivalo slovenski značaj in po letu 1883, zlasti pa še 1889 postalo čisto slovensko gledališče) je bilo že marsikaj dognanega. Imelo je — kot vsa gledališča! — vzpone in občasne ali daljše krize, vendar pa se je zmeraj našel kak posameznik, ki je s podporo enako mislečih prebudil morda že rahlo dremavo navdušenje ostalih in tako dvignil gledališče v novo življenje.

Ko se je bližal častitljivi jubilej — 200-letnica idrijskega gledališča, prve gledališke stavbe na Slovenskem (gledališče je bilo postavljeno leta 1769, po nekaterih drugih virih pa leta 1770), so idrijski kulturni delavci sklenili, da je treba oživeti domačo gledališko dejavnost ter hkrati staremu gledališču (kinu) dozidati oder, ga funkcionalno preurediti in opremiti ter s prehodno vežo zvezati s starim rudniškim skladiščem (»Magazinom«), ki kot mogočna renesančna stavba že postaja nekaj idrijski kulturni hram (1968 odprta galerija »Idrija«, bodoča knjižnica). Bili so že pripravljeni idejni načrti (arh. Likarjeva), vendar se je kmalu izkazalo ne le, da bi težko dobili denar za tako veliko naložbo, temveč bi ostvaritev zamisli ustregla le nekaterim zahtevam in željam (npr. v kulturno spomeniški hiši, pomembno za vso slovensko kulturo, bi se spet razvijala prvotna dejavnost, prostor bi bil povezan s stavbo starega »magazina« oziroma s knjižnico in galerijo, gledališče bi bilo v starem mestnem središču itd.), medtem ko bi nastalo nekaj novih in sila nerodnih ovir (npr. kino in gledališče ne moreta uspešno delovati v istem prostoru). Tedaj so v Idriji prišli na misel, da bi estetsko in funkcionalno preuredili »Rudniško dvorano«; urbanistični načrt za prihodnost sicer predvideva rušenje rudniške dvorane, ker bosta na tem mestu zdravstveni dom in nova avtobusna postaja, vendar pa je do tega verjetno še dvajset let, kar opravičuje tudi zamišljeno preureditev.

OBNOVLJENO »DRAMATIČNO DRUŠTVO«

Prva stvar, ki je ni bilo mogoče odlašati, pa je bila: po osmih letih, ko je v Idriji zamrlo delo domačih gledaliških ljubiteljev (v teh letih je le MKUD »Zorko Prelovec« na gimnaziji vsako leto uprizorilo vsaj eno igro in pripravilo več drugih večerov), ponovno zbrati igralsko družino, ki bi nadaljevala tradicije idrijskega gledališkega udejstvovanja, in dostojno proslaviti veliko obletnico. Sprva je bilo videti, da to ne bo nikomur uspelo in prvi poskusi niso takoj rodili uspeha. Zveza kulturno-prosvetnih organizacij (ZKPO) kot glavni organizator kulturnega življenja v mestu in občini, zlasti pa še njen tedanji predsednik Jurij Bavdaž, se nista ustrašila in sta se za stvar krepko zavzela: osebni stiki z nekaterimi bivšimi igralci ter prebujeno kulturno ozračje v Idriji so pomagali, da je bilo v zimi 1968/69 možno zbrati številno igralsko družino, v kateri so bili poleg šolnikov zastopani ljudje z najrazličnejšimi poklici. Režiserka mladinskega gledališča iz Ljubljane Draga Ahačičeva je začela pridno prihajati v Idrijo in vaditi s svojo igralsko družino; zastavila si je za začetek precej zahtevno in odgovorno nalogo: z idrijskimi amaterji postaviti na oder Cankarjevo farso »Pohujšanje v dolini šentflorjanski«, farso, ki »je (kot vsaka prava umetnina) aktualna tudi še danes: spremenila se je le ideologija, spremenile so se fraze«. (V. Cuderman, gledališki list).

Ker je v letu 1969 potekalo ravno 80 let od ustanovitve »Dramatičnega društva v Idriji« (ustanovil ga je idrijski rojak, igralec Vincenc Lapajne, 1862—1894), je idrijska gledališka skupina v znak spoštovanja lepe in dolge tradicije sklenila obdržati ta sicer jezikovno anahronistični, a častitljivi naslov.

Pod imenom »Idrijsko dramatično društvo, ust. leta 1889«, je nova igralska družina v okviru ZKPO 20. aprila 1969 uprizorila Cankarjevo »Pohujšanje«, ki je bilo odlično sprejeto pri domačem občinstvu. Slavnostna premiera (čeprav še v tedaj neugledni rudniški dvorani) je izzvenela v spontano navdušenje, pomenila je oživetev idrijske Talije. Premieri so prisostvovali tudi predsednik SAZU Josip Vidmar s svojim tajnikom, dramatikom Jožetom Javorškom, predsednik ZKPOS Ivo Tavčar ter strokovna žirija na čelu z Marjanom Belino. Žirija je igralsko skupino predlagala za nastop na XII. srečanju dramskih skupin Slovenije v Brežicah. Idrijčani so se v Brežicah dobro odrezali in se tako rekoč uvrstili v sam vrh; bila je to prva idrijska gledališka družina, ki si je priborila tako mesto, in spodbujajoče je dejstvo, da se je to zgodilo po osemletnem mrtvilu.

»Pohujšanje« so idrijski amaterji na domačem odru zaigrali trikrat, gostovali pa so v Zireh in Postojni ter, kot rečeno, v Brežicah. To Cankarjevo farso so v Idriji igrali že leta 1922, pa tudi v letih po vojni, kar nekateri še dobro pomnijo, potrjeno pa je bilo, da je bila zadnja postavitev najboljša, tako po režijski kot igralski strani.

O nastopu na republiškem srečanju v Brežicah je Janez Zadnikar zapisal v Delu tako:

»Z dinamično, zlasti pa močno ansambelsko uprizoritvijo pa so presenetili Idrijčani, ki so bili letos prvič na republiški reviji.

... V režiji Drage Ahačičeve je zaživela predstava, ki zasluži, na kratko povedano, pohvalo.

... V sicer zelo izenačenem ansamblu je Mirica Lampetova kot Jacinta za spoznanje izstopala in ugajala zlasti v plesnem odlomku zadnjega dejanja.

... Pohvaliti je treba posebej odrsko izreko igralcev.«

Tudi poročevalka v Delavski enotnosti Sonja Gašperšič je pohvalila predstavo, češ da je odkrila vrsto prizadevnih in nadarjenih igralcev (zlasti Jacinta in Peter), ter »zelo lepo odrsko izreko, kar je za tako jezikovno področje, kot je idrijsko, res pohvalno.«

PO CANKARJU SE SARTRE

Se preden se je pravzaprav končala pomladna sezona 1969, je igralska družina oziroma »dramatično društvo« sklenilo, da bi pred koncem leta, na vsak način pa za proslavo 50-letnice sindikatov uprizorila še eno zahtevnejše delo, in sicer je režiserka Ahačičeva, priznana poznavalka moderne francoske dramatike, izbrala Sartrovo dramo iz časov francoskega odpora »Nepokopani mrtveci«, ki dotlej na Slovenskem sploh še ni bila igrana. S študijem igre so igralci začeli že septembra, vendar pa vaje niso mogle biti redne, saj so bili nekateri igralci zadržani izven Idrije tudi več kot mesec dni, kar je znatno podaljšalo študij. Kljub temu in povrh še hudi zimi so igralci vendarle nastopili 28. XII. 1969 in tako izpolnili svoj sklep. Premiere so se tudi to pot udeležili pomembni gostje kot na primer ravnatelj Slovenskega gledališča v Trstu in Primorskega dramskega gledališča v Novi Gorici Benedetič in Babič, predstavniki ZKPO Postojna (Fatur, Savnik, Gabrenja) in drugi. Sprva je bilo mišljeno, da bi za na pomlad igralci naštudirali še eno igro, s katero bi konkurirali za republiško srečanje, a je zaradi surove in dolgotrajne zime ostalo pri tem, da so gostovali še s Sartrom. »Nepokopane mrtvece« so v Idriji podali še dvakrat, gostovali so v Tolminu in v PGD v Novi Gorici ter prvič tudi v zamejstvu, in sicer v Prosvetnem domu na Opčinah (Trst). Tudi letos (1970) so si prislužili pravico za nastop na XIII. srečanju dramskih skupin Slovenije; nastopili so 4. VI. v Šentjakobskem gledališču v Ljubljani. Letošnji nastop na srečanju je bil prav tako kakor prejšnji lep dosežek in čeprav Idrijčanom ni bilo priznано prvo mesto, se je nesporno pokazalo, da spadajo idrijski gledališki amaterji med najboljša nepoklicna gledališča na Slovenskem. O vprašljivosti odločitev, zlasti še o raznih vplivih na odločanje žirije pa nima smisla govoriti!

Vladimir Frantar je v Ljubljanskem dnevniku 10. junija 1970 o nastopu Idrijčanov zapisal:

»Ambiciozni Idrijčani, ki so že lani presenetili s Pohujšanjem, so več kot dobro opravili letošnjo nalogo s Sartrovimi Nepokopanimi mrtveci ...

... pokazalo se je, da so Sartra izbrali res zato, ker se niso prestrašili trdega dela, ne pa, da bi si zgolj z njegovim imenom hoteli povečati ugled pred drugimi.«

Sonja Gašperšič (S. G.) pa je svoj prikaz v Delavski enotnosti zaključila:

»... Najbolj prepričljiva in v svoji otopelosti tragična je bila Milena Brelih v vlogi Lucie, medtem ko je celotna skupina pokazala spet lepo govorno kulturo.«

Naj k poročilu o »Mrtvecih« dodamo še zapiske ob gostovanju v Trstu; ocenjevalec v Primorskem dnevniku S. V. je med drugim zapisal:

»Igrali so z ljubeznijo in posluhom ter z izostreno dikcijo, kar se pri amaterskih skupinah le redko dogaja.«

Nato pisec našteva nastopajoče in pravi, da so nastopili omenjeni igralci »s celo vrsto toplih in zanimivih solističnih stvaritev«, ter zaključí:

»Delo je z veliko natančnostjo in pravim čutom za mero zrežirala režiserka Mladinskega gledališča iz Ljubljane Draga Ahačič.«

Igor Tuta pa je v Novem listu primerjal dve Sartrovi predstavi v Trstu (italijansko gledališče je predstavilo dramo »Nekrasov«) in svoje poročilo takole končal:

»Ahačičeva je delo vsekakor dobro in skrbno pripravila, zlasti pa gre pohvaliti prizadevne igravce — amaterje, ki so s svojo zrelo igro ustvarili tako prepričljive in življenjske like. Se posebej naj omenim toplo in mehko, pa istočasno strogo in celo neizprosno kruto edino žensko figuro, Lucie, ki jo je podala Milena Brelihova. Seveda pa je ves ansambel zelo dobro zaigral, saj so takoj vzpostavili stik z občinstvom in ga navezali na dogodke na odru.«

Tudi gledališki kritik Jože Peterlin je predstavo pohvalil v reviji Mladika (Trst); tako pravi med drugim:

»Vendar je treba reči o celotni odrski podobi, da je naštu-dirana vestno in z veliko ljubeznijo, s poslušom za strašni čas in strašne dogodke.

...Med igravci je več zelo nadarjenih moči, nekateri prepričujejo z lepo barvitostjo glasu, drugi z gotovim nastopom, vsi pa s predanostjo igri in svojemu idealizmu.

...Vsekakor je treba reči, da je to idrijsko gledališče več kot amatersko, saj bi pogosto morda marsikatero poklicno gledališče ne imelo igravca, kot je v tej skupini.«

IDRIJA — GLEDALIŠKO MESTO

V začetku smo že omenili staro gledališko tradicijo, ki jo ima Idrija, gotovo pa je, da sama tradicija še ne more oživljati kulturne ali umetniške dejavnosti, če v ljudeh ni potrebe, volje, prizadevnosti, idealizma in ljubezni. Kaj je pripomoglo, da Idrija zares postaja »gledališko mesto«, kot se sliši nekoliko napihnjeno, a vendar ni pretirano?

V tistih letih, ko je poklicno »Gledališče za Slovensko Primorje« še imelo svoj začasni sedež v Postojni, so nekateri gledališčniki resno premišljevali, da bi si izbrali za sedež Idrijo; da do tega ni prišlo, so bile krive nekatere objektivne danosti, med drugimi morda tudi nesrediščna lega Idrije v primorskem okviru. Kar je Idrijo že tedaj kvalificiralo kot gledališko mesto, je v veliki meri v tem, da je idrijsko občinstvo vedno znalo ceniti dobro gledališko igro in izražati igralcem odkrito in toplo simpatijo. Res da se je bilo v nekaterih letih to občinstvo tudi že nekoliko zredčilo, posebno, ko zaradi stalnih težav s kurjavo nekaj zim skoraj ni bilo prireditev, toda kakor hitro je kulturnim organizatorjem uspelo zagotoviti bolj pogosta kvalitetna gledališka gostovanja, je zvesto občinstvo spet pokazalo svojo prisrčno navezanost na gledališče. To so občutili tudi gostujoči ansambli, ki so vedno raje prihajali v Idrijo, kjer jih je sprejemala polna dvorana ljudi, ki kljub svojemu ne tako izrazitemu temperamentu niso štedili s ploskanjem in sploh krepkim priznanjem.

Omeniti bi morali še eno značilnost, ki Idriji po svoje določa neko intimno povezanost z gledališkim svetom. V vseh časih je namreč to živo-srebrno mesto ob temnozeleni Idrijski imelo v svoji sredi gledališke navdušenice, filodramatike v najbolj zvišenem pomenu besede; nekoč zgolj mesto rudarjev in čipkaric si je želelo iger in duhovnih doživetij, skratka vsaj nekoliko tistega višjega dožemanja sveta in življenja, ki se kaže v vseh umetnostih, pa tudi spoznavanja tistega bolj svetovnega življenja, ki je plalo v Ljubljani ter v večjih mestih za hribi proti Alpam in za trnovskimi gozdnatimi planotami. Marsikdo, ki ga je navdušilo domače gledališko udejstvovanje, je našel pot v široki svet in tam vnašal v igro svoj idrijski humor, pa najsi bo to idrijska Nemka Eleonora Schikannedrova, ki je umrla pred sto leti v Pragi kot »upokojena gledališka igralka iz Idrije«, ali pa če preskočimo stoletje, tudi že pokojni Valo Bratina, ki je igral v Trstu. Idrija pozna celo vrsto že umrlih ali pa še živečih režiserjev-amaterjev, ki so marsikateremu idrijskemu pobu ali zjali vcepili teatrsko strast, da se je potem ni več otresel; spomnimo se na primer Silvija Kobala, ki se zvesto drži krila tržaške slovenske Talije, vse odkar je kot mlad amater zapustil svoje rojstno mesto. To bi bile sicer čisto običajne stvari, tako rekoč nič posebnega, če bi bila Idrija veliko mesto in malo manj obkrožena s hribi, tako pa ima vse to za idrijske ljudi velik čustven in duhovni pomen.

Idrijčani imajo s tržaškim slovenskim gledališčem že dolgoletne pri-srčne odnose; Tržačani že dobrih dvajset let obiskujejo svoje zveste gledalce in občudovalce v Idriji in znano je, da so jim nekatere predstave prav v Idriji najbolj uspele. Prav nič torej ni čudno, da so se pred leti njihovi gledalci podali v Trst na ogled predstave »Zenova izpoved« ter počastili svojega rojaka Silvija Kobala, ki je igral glavno vlogo. In tudi ko je priljubljeni in že skoraj legendarni Joco — Danilo Turk obhajal 35-letnico svojega gledališkega dela, so mu Cerkljani naredili nepozabno presenečenje s svojim izvirnim voščilom na odru kulturnega doma v Trstu.

Z goriškim gledališčem pa so se prijateljske vezi utrdile prav tedaj, ko je v Idriji oživela domača dramatika in ko se je goriški ansambel preimenoval v Primorsko dramsko gledališče in pod vodstvom Jožeta Babiča dobil poklicni status. Idrijskemu Dramatičnemu društvu so gledališki igralci in ZKPO Nova Gorica priredili ob gostovanju s Sartrom nadvse prisrčen in topel sprejem. Govori se o možnostih in namenih, da bi si med-sebojno »posojali« igralce, kar bi bilo za Idrijo zelo zanimivo in tudi koristno. Naši amaterji bi lahko z igranjem v poklicnem ansamblu precej pridobili, poklicni gostje pa bi v Idriji gotovo dvignili umetniški uspeh predstav. Igralec Dramatičnega društva Lojze Vehar je dobil ponudbo, da bi vstopil v goriški ansambel; to je vsekakor pohvalno zanj osebno, hkrati pa tudi priznanje idrijski skupini. Mlada idrijska igralka Mirica Lampe, ki letos zaključuje gimnazijo in je odlično zaigrala Jacinto v Cankarjevem »Pohujšanju«, pa je že sklenila enoletno pogodbo za sodelovanje v ansamblu SG v Trstu.

Enaindvajset igralcev ter še okrog deset drugih sodelavcev, ki so v režiji Drage Ahačič pripravili obe igri (Cankarja in Sartra), je dokaz, da je v Idriji dovolj ljudi, ki so sposobni nastopati in predstavljati tudi igre, ki spadajo v vrh svetovne dramatike. In če je tem ljudem po osmih letih gledališkega molka uspelo kot edinim predstavnikom Primorske (če ne štejemo letošnjega nastopa zamejcev — Prosek-Kontovel) že s svojo prvo in drugo predstavo uvrstiti se med najboljše slovenske gledališke ljubiteljske

PRIZOR IZ »POHUJSANJA«: Jacinta — Mirica Lampe, Peter — Lojze Vehar, Zlodej — Lojze Kutin

skupine, je to tudi dovolj močan argument za čimvečjo družbeno podporo stremljenju idrijskih gledališčnikov.

Obnovljena domača gledališka ustvarjalnost v Idriji je tudi botrovala sklepu, da naj bo tu sedež prvega srečanja pionirskih gledaliških skupin Slovenije. To je prvi predlagal Emil Miklavčič. Vso organizacijo za to srečanje je v glavnem sprejela občinska zveza Društev prijateljev mladine (prof. Slavica Božič), predsednik občinske skupščine Stanko Murovec pa je kot pokrovitelj ogromno pripomogel, da je bila pravočasno preurejena rudniška dvorana.

Kronika bo pisala, kako zares dramatično se je pletla usoda dvorane. Rudniška dvorana namreč nikoli ni bila preveč funkcionalna, da ne govorimo estetsko urejena; navdušenje za gledališke predstave ob številnih gostovanjih se ni prav nič skladalo s škripajočimi sedeži, ki jih je bilo treba po vsaki prireditvi premeščati; gledalci, razen v nekaterih vrstah, niso ne videli ne slišali, električna napeljava je bila predpotopna, oder brez gledališke razsvetljave; dvorane tudi ni bilo moč v redu očistiti in človeka je bilo sram, da se stanje ne spremeni. Ljudje so govorili: »V tisto štalo ne grem več.« Kljub takemu stanju pa je bilo vseeno težko prepričati odgovorne, da bi odobrili sredstva za preureditev — menili so: »Toliko in toliko smo že vložili v dvorano (npr. v centralno kurjavo), pa nam nikoli ne ustreza, sicer pa, ali se splača, če bodo dvorano po novem urbanističnem načrtu nekoč res podrli?« Pravezprav pa sredstev, denarja, tudi ni bilo. Predsednik sveta za kulturo in prosveto prof. Vinko Cuderman je bil od gospodarstvenikov že zdavnaj dobil besedo, da bodo podjetja prispevala 20 starih milijonov za preureditev dvorane; ko pa je predračun pokazal, da bo potrebnih najmanj 38 do 40 milijonov, je vsa stvar nenadoma padla v vodo. Predsednik Murovec je

SARTRE, NEPOKOPANI MRTVECI

3. III. 1970 sklical posvet predstavnikov za sklenitev družbenega dogovora; to je bila za usodo idrijskega gledališča najpomembnejša seja. Predsednik je odprl razpravo o odobritvi sredstev za preureditev dvorane, prof. Cuderman pa je s svojim dobro utemeljenim nastopom prepričal vse, tako da so po posegu ing. Šulina, S. Kleindiensta in F. Petriča soglasno sklenili, da bodo uresničili ta družbeni dogovor. Šest dni nato, 9. marca 1970, so delavci GP »Zidgrad« že začeli s prenovitvenimi deli. Čeprav je bilo povsod še polno snega in s tem oviran dovoz gradbenega materiala, je delo potekalo v brezhibni organizaciji neverjetno naglo, tako da je bila 24. IV. 1970 popolnoma prenovljena dvorana že pripravljena za sprejem mladih gledališčnikov iz vse Slovenije. Opremljen je seveda tudi mnogo povečan oder, dvorana pa je pridobila nepričakovano, prav čudovito akustiko.

V vsestransko prikupno preurejeni dvorani (po načrtu arhitekta Nika Matula in ob sodelovanju arhitekta Milana Božiča) so tako prvi nastopili mladi igralci iz Slovenj Gradca, sledili pa so jim še isti dan in naslednja dva dni mladi tovariši iz Trbovelj, Hudinje, Celja, Idrije, Kranja, Sladkega vrha in Maribora. Celotna prireditev je neverjetno uspela in napolnila idrijske prireditelje z veselim zadoščenjem. Vsi, ki so odhajali iz Idrije, so odkrito in glasno izjavljali, da je Idrija čudovit organizator in gostitelj.

Primorsko dramsko gledališče iz Nove Gorice bo v počastitev 80-letnice pisatelja Franceta Bevka izvedlo septembra v Idriji premiero njegovega dela »Kajn«. Idrijski gledališki amaterji v okviru ZKPO pa nameravajo v letu 1971 sprejeti organizacijo XIV. srečanja dramskih skupin Slovenije. Take in podobne prireditve bodo lahko stalno spričevalo, da je Idrija zares »gledališko mesto«.

PROGRAM DELA MESTNEGA MUZEJA V IDRIJI

Jože Čar

Nastanek Idrije, njena gospodarska, socialna in kulturna rast, pa tudi živahna politična aktivnost — vse to je bilo do nedavnega intimno povezano z razvojem rudnika. Znano je, da so težke razmere v rudišču zahtevale od tehničnega kadra pri rudniku izredne podvige (Kamšt, Kleyeva črpalka), silile so k iskanju najbolj racionalnih rudarskih prijemov ter spodbujale k uvajanju vedno novih odkopnih in topilniških naprav. Zato je povsem razumljivo, da je bil muzej ob ustanovitvi zasnovan predvsem kot rudarsko-tehnični muzej.

Ta prvotna zamisel bo tudi v bodoče osnovna tema, ne glede na to, da muzej danes že prerašča v pokrajinski muzej, kateremu je pač zaupana nelahka naloga ohraniti v taki ali drugačni obliki (službe, študije, oživljanje tradicij itd.) vse bogastvo ljudske duhovne in materialne kulture v naši občini. Že lansko leto smo začeli delati na nekaterih področjih, ki so bila v zadnjih letih nekoliko zapostavljena (tehnične zbirke) ali pa sploh zanemarjena (etnografija). Poleg tega skrbi muzej za več zgodovinskih in naravnih spomenikov (bolnica Franja, tiskarna Slovenija, Kamšt, Ravenska jama); izdaja tudi Idrijske razglede, kar ni ravno enostaven posel. Če temu dodamo še sodelovanje z Zavodom za spomeniško varstvo ter s pred kratkim formiranim arhivom, potem je povsem jasno, da obsežne strokovne problematike, ki se ob vsem tem odpira, ne morejo več reševati le ravnatelj, muzejski svet — ki razpravlja zadnje čase predvsem o upravnih zadevah — ter priložnostni zunanji sodelavci. Zadrego bi rešili z nastavitvijo kustosov za posamezna področja, kar bomo prej ali slej morali storiti. Ker za zdaj za tako rešitev še ni pogojev, je novi muzejski svet, ki se je prvič sestal letošnjega februarja, ustanovil tri komisije: tehnično, etnografsko ter komisijo za lokalno zgodovino, ki imajo nalogo skrbeti za strokovno plat muzejskega dela.

Komisije so sestavljene predvsem iz domačih strokovnjakov. Za področja, ki jih sami ne bi zmogli, pa bomo morali poiskati zunanje sodelavce.

Muzejski svet je že sprejel programe dela do leta 1975, ki so jih sestavile posamezne komisije. Načrti, v katerih so vključena tudi za letos predvidena dela, so zastavljeni dokaj ambiciozno, tako da glede na izkušnje marsikatera naloga, ki sta si jo zastavili etnografska komisija in komisija za lokalno zgodovino, prav gotovo ne bo končana do leta 1975.

Naj omenim le najvažnejše točke iz programov.

Ko je tehnična komisija sestavljala načrt dela, se je zavedala, da na tem področju v zadnjih letih ni bilo prida storjenega. Tehnični del muzeja obsega sicer že sedem oddelkov, toda le dva sta urejena. Spremenjena nomenklatura in izpopolnjeno znanje o stratigrafskem razvoju kamnin zahtevata preureditev **petrografske zbirke v stratigrafsko-paleontološko**. Tu je delo že v teku. Tudi bogato **mineraloško zbirko** bomo morali preurediti. **Topilniški oddelek** je praktično šele v zametku. Zbirko **rudniških zaščitnih sredstev** (proti prahu in živosrebrnim hlapom) je tudi potrebno preurediti in dopolniti.

Poleg teh obsežnih preureditvenih del v zbirkah imamo v načrtu tudi ureditev dveh novih oddelkov. Prvi bo prikazoval zgodovinski pregled geoloških raziskav in trenutno stopnjo poznavanja geoloških razmer v rudišču in idrijski okolici. Drugi oddelek pa bo posvečen načinu odkopavanja ter izdelavi jamskih prostorov v idrijskem rudniku.

Nekako do leta 1975 je vsekakor treba tudi že začeti pripravljati **gozdarski oddelek**, saj bo prikaz plavljenja lesa (klavže, grablje itd.) lepo dopolnjeval rudniški oddelek.

Zadnja točka programa predvideva, da bi bil do leta 1975 tudi napisan vodič skozi tehnični del muzeja.

V lanskem letu se je še posebno razmahnilo proučevanje etnografskih posebnosti Idrije in okolice. Prvi rezultat tega dela je pred kratkim odprt reprezentančni **čipkarski oddelek**. Ob tej priložnosti je bil tiskan tudi katalog s študijo o klekljani čipki.

Če prelistamo načrt etnografske komisije za dobo prihodnjih petih let, opazimo, da bo dobršen del časa posvečen raziskavi načina življenja idrijskega rudarja skozi zgodovino. Rezultat tega bo monografija. Za strokovno plat bodo skrbeli sodelavci Etnografskega muzeja iz Ljubljane, ekipo pa vodi direktor muzeja dr. Boris Kuhar.

Vzporedno s tem bi se lotili tudi študije o idrijski hiši, ki predvideva pripravo dokumentacije, odkup in adaptacijo stare rudarske hiše, izdelavo projekta za prikaz rudarskega življenja ter postavitve razstave »Način življenja idrijskega rudarja«.

Druga pomembna raziskava bo posvečena že skoraj pozabljeni, a z etnografskega stališča zelo zanimivi temi — žebljarski obrti na Vojskem. Tudi to delo naj bi bilo prikazano v posebnem oddelku v muzeju.

Tretja tema je proučevanje cerkljanske »laufarije« ter postavitve stalne zbirke in tiskanje primerne publikacije.

Vse omenjene teme so zvezane z delom etnografskih ekip na terenu. Tudi sicer se nameravajo sodelavci Etnografskega muzeja večkrat muditi na Idrijskem in Cerkljanskem ter zbirati razne predmete, ki bi jih muzej kasneje odkupil.

Komisija za lokalno zgodovino ima največ članov, je pa tudi njen delokrog najobsežnejši. Pod njeno okrilje spada med drugim tudi proučevanje kulturne zgodovine naše občine, posebno še Idrije (šolstvo, gledališče, glasba itd.), zbiranje podatkov o znamenitih možeh, ki so se rodili ali pa ustvarjali pri nas (prirodoslovci, umetniki, tehniki itd.), proučevanje politične zgodovine in NOB, če omenim le štiri najvažnejša področja.

Glavni del njenega dela pa se začne s časom, ko začne Idrija kot mesto ustvarjati svojo lastno zgodovino, to je, ko lahko prvič začnemo beležiti dogodke, ki niso več v tesni povezavi z rudnikom. Prvi del tega obdobja bo zajet v študiji o delavskem gibanju v Idriji. Posebej bo obdelano predsocijalistično obdobje (dr. Dušan Kermavner) ter posebej razvoj socialne demokracije (Jurij Bavdaž). Iz tega bi se kasneje lahko razvila stalna zbirka, ki bi bila uvod v oddelek, kjer bi prikazali delež Idrije in sedanje idrijske občine v boju za osvoboditev Primorske od leta 1918 pa do začetka druge svetovne vojne. Za obdobje med obema vojnama nameravamo za zdaj zbirati le časopisno in arhivsko gradivo.

Največja naloga, ki si jo je zadala komisija za lokalno zgodovino, je vsekakor obsežna topografija NOB za Cerkljansko, ki bo delana po vzorcu najboljših tovrstnih študij. Pripravljen je že program, kako naj bi potekalo zbiranje in proučevanje podatkov, skupina sodelavcev je že formirana, pa tudi začetna finančna sredstva so že na voljo.

Podobno študijo bo treba kasneje pripraviti tudi za Idrijo.

Omenim naj še tri študije, ki so že v pripravi. Glasbeno življenje na osvobojenem ozemlju severne Primorske namerava osvetliti profesor Makso Pirnik, knjižico o tiskarni Slovenija pripravlja za tisk Tone Kralj, podatke za študijo o razvoju in delu KPJ v severnoprimorskem okrožju pa zbira Jože Primožič.

Po vsem tem, kar sem naštel, je razumljivo, da nam bo uspelo izpolniti program le z izdatno finančno in moralno pomočjo občine, družbenih in političnih organizacij ter podjetij. Vsa leta nazaj je občinska skupščina zagotovila muzeju denar le za golo existenco. Za svojo dejavnost pa muzej ni dobival niti dinarja, le rudnik je večkrat v taki ali drugačni obliki kaj primaknil. Lansko leto so bila muzeju prvič dodeljena tudi sredstva za muzejsko dejavnost v višini 50.000 din. Denar smo porabili predvsem za čipkarski oddelek in študijo o čipki. Letos dodeljena sredstva v višini 30.000 din pa bomo vložili v preurejanje oddelkov, odkup muzejskih predmetov ter financiranje že začelih študij ter arhivskih raziskovanj.

Iz vsega tega lahko ugotovimo, da je bilo vse, kar si lahko danes ogledamo v muzeju, postavljeno z veliko mero požrtvovalnosti in nenavadno žilavostjo bivšega ravnatelja Srečka Logarja, ki je imel trdno in vsestransko oporo v dosežanjem predsedniku muzejskega sveta ing. Ivanu Gantarju. Obema se iskreno zahvaljujemo!

NEBOTICNIKI V MRZLI RUPI PRI OMIVNIKARJU — (Foto L. Božič)

114 DOMACIJA NA ROVTARSKEM VRHU — (Foto L. Božič)

OB ROBU VOJSKARSKE PLANOTE

Lado Božič

Jedro ožjega idrijskega sveta, ki ga oklepa hudourniška Idrijsca s svojo zajetno prirodno zanko, je skoraj dvajset kilometrov dolg samostojen greben, potegnjjen v smeri idrijske prelomnice od jugovzhoda proti severozahodu, od Idrije do Spodnje Trebuše.

V svojem začetku, v skrajnem zahodnem kotu idrijskega kotla, hrbet nenadoma zakipi iz malega sotočja dveh hudournikov Nikove in Potoka. Prvi prihaja ob južnem vznožju slemena izpod Kočevša, drugega pa s severne strani ustvarjajo grape nad Mehkimi dolinami, pod Kanomeljskim razpotjem in naseljem Češnjicami pod Kobalovimi planinami ter pod poraščenim Kresom s pozabljenim Purflturnom.

Koriti hudournikov sta večji del leta suhi, prazni in tihi. Napolnita se le v času velikih padavin, ko se odpro nebeške zapornice in jim odgovorijo številne kraške jame. Tedaj se sproste velike količine vode, ki se z vso nebrzdano, divjo ihto zaženo v dolino v skupen objem. Združene udarjajo proti mestu, ki mu nikoli ne prizanesejo in se nato na njegovi vzhodni strani vržejo v naročje mogočne struge Idrije.

V prejšnjih časih potoka nista bila nikoli brez vode. Kako bi sicer lahko nastale silne in globoke skalnate tesni, strmi prepadni pragovi in mogočne v skalo vdolbene sklede, ki so polne vode dobile ime »žomfi«. Vodne sile so v preteklosti opravile silno delo, v katerega danes strmimo in ga občudujemo. Takih prirodnih stvaritev in lepote so polne tudi druge grape idrijske doline. Žal, da se le redko kdo ob njih ustavlja. Niti za mladež niso več zanimivi skriti lepi koticiki, pa čeprav so tik za zadnjimi idrijskimi bajtami v Skirci.

Greben, ki zraste iz obeh skalnatih strug, je vzhodni začetek Vojskarskega sveta. Preko sten se hitro dviga v ostrem razu, v katerega so potak-

njene špičaste skale in čeri, in se nad grapami zadiha v vrhu Lešnika. Z nje- ga pozibava preko vrhov brez imena in se vključi v razgledni kopasti vrh Rejčevega griča. Od tu enakomerno valovi proti zahodu, čez Ponejce do Potoka. Vrh s tem imenom se že ba- ha z nad tisočmetersko nadmorsko vi- šino. Od te višine greben in Vojskar- ski svet več ne odstopita tja do skraj- no zahodnega roba Vojskarske plano- te.

Kakor sta greben in iz njega proti zahodu nastajajoča Vojskarska plano- ta od ostalega idrijskega sveta ostro in strmo odrezana, pa v svojem za- četnem delu le potegneta k sebi z leve in z desne dve slemenici z nekaterimi zanimivimi, lepimi vrhovi. Z desne se preko Rejčevega griča priključi greben Crkovnega vrha in Kobalovih planin, z leve pa Slaniški greben s Hleviški- mi planinami.

Na Kočevšu, na zahodnem pragu idrijskega kotla in še malo dlje na Revenovšu, se greben odpočije v pri- jetno ravnico z nekaj skromnimi hi- šicami in še skromnejšimi njivicami. Ze koj za razgledom na alpski svet, pri Gnezdu, pa se hrbet spet skrči, zgrbi se in stisne vase. Se cesta si je preko njega s težavo priborila le skromen prostor na soncu. Dolina Ka- nomljice se s pritokom Ovčjakom z desne približa dolini Idrije na krat- ko razdaljo. Preko Baštetove kmetije si skoro podasta roki in voščita dober dan. Nekaj korakov naprej skozi mlad gozd se pri Kalu ob razpotju za Mrzlo rupo greben spet širi in pred nami se odpira prava Vojskarska planota. Njen prvi večji znanilec je obsežna travniška Trohova ravan. Na njenem zahodnem robu, v Dolu, z mladim smrekovim gozdom, se svet spet dvi- gne in poskoči na razgledni, deloma poraščeni Skol. To je vratar in čuvar nad vojskarskim svetom, nad Vojskar- sko planoto.

Da, resnično, prava planota bi to bila, če je ne bi Škratovška dolina pod Školom tako močno upognila in jo razdelila na južni in severni del. Prav na skrajnem vzhodnem robu planote, ki strmo in divje pada v Ovčjak, se je ugnezdila ta dolina, ki se počasi poglablja v planoto proti zahodu. Pod domačijo v Krpciji se dolina podaljša v grapo z vedno živo vodo potoka Gačnika. Tudi temu se mudi v dolino proti izteku. Za staro žago se skozi z visokimi stenami zaprto tesen in preko roba Vojskarske planote pretoči proti globoki dolini Trebuše in se izlije v istoimenski potok.

Škratovška dolina in grapa Gačnika sta razdelili Vojskarsko planoto. Toda tudi obe polovici nista strnjeni enoti. Sestavlja ju več manjših ali večjih planotic in ravnin. Z Vojskarsko planoto je nekako takole: od daleč, s ptičje perspektive je obsežna in enotna planota, v resnici pa je zdobljena v več ravnin, planotic, pravih šahovskih polj.

Srečali smo že Trohovo ravan in Škratovško dolino. Na levem bregu Gačnika je lepa planota med Kotlovskim vrhom, Jelenkom, Bendijskim in Smodinovim vrhom. Onstran gačniške grape in Škratovške doline pa so idilična planota Rovtarskega vrha, nad Ogalcami poznana Vojšica in pod Hudournikom planota Stržnikarjevega sveta.

Vojskarski svet je s svojo planoto na vse strani neba ostro odsekan in odrezan. Strma pobočja drsijo v globoke grape in soteske okrog njega. Ze Nikova mu je ostro zarezala vznožja. Pravzaprav pa Nikova ni njegova prava mejnica. Le močna in globoka zarez je v njegovem licu. Prava meja mu je na jugu Idrijca od srednjega do gorenjega toka in do samih izvirov pod Mrzlo rupo. Pošteno ga je odrezala od skrivnostnih Golcev, s katerimi je povezan le preko zemeljskega mostiča, preko sedla in razvodja med Idrijco in Trebušo v Mrzli rupi. Na zahodni strani razvodja nadaljuje vlogo ločnice hudourniška Trebuša.

Prav tako je slika severne strani Vojskarske planote. Od Spodnje Idrije se ob njenem vznožju vleče proti zahodu ozka dolina Kanomljice, ki ločuje vojskarski svet od sosednega hrbita, ki se vleče vzporedno z vojskarskim od sotočja Kanomljice in Idrije čez Jelenk, Rzelj in Lokvarski vrh do izliva Hotenjke v Idrijco. Po dolini so raztresena naselja Spodnja, Srednja in Zgornja Kanomlja, ki končajo

na sedlu Oblakovega vrha. Prelaz in razvodje med Kanomljico in Hotenjko je severni prehod z vojskarske domovine v drugi del idrijskega sveta z Masorami, Krnicami, Šebreljami in Jagrščami. Na zahodni strani sedla se svet spušča v tesen Hotenjke, ki je severna mejnica Vojskarske planote.

Tako sta narava in preteklost na vse strani omejila, ločila in zaprla Vojskarsko planoto od ostalega sveta. Pravi otok je nad globokimi zajedami divjih hudournikov in nad meglenimi morji, ki leže v grapah okoli in okoli. Ponosno se sonči planota s številnimi razglednimi vrhovi.

Greben, ki smo mu bili za petami iz Idrije, obstane v vrhu Škola in se od tod razbije na obrobne vrhove planote. Na južnem robu se košatijo z mladim, redkim drevjem porastli vrhovi od Kotlarskega do Bedijskega vrha, na severnem pa bomo srečali med drugimi Cikelj, Lomič, Planinico in Hudournik.

Tak je vojskarski svet, upodobljen v Vojskarski planoti, če ga prav suhoparno predstavim. Ves drugačen pa je, če ga zagrabiš z obema rokama, če ga premeriš in prekolovratiš povprek in počez in če se ga okleneš z jasnim pogledom, s čistim srcem in z dobro voljo in dušo.

Lepega oktobrskega jutra v jeseni, kakršne že dolgo nismo srečali in doživljali, sem se odlepil od planinskega doma in pretrgal prijetno kramljanje z upravnikom Francem. Stopil sem v sveže jutro in v iz spanja prebujajočo se jesensko prirodo.

Z ogrevajočo hojo sem hitel čez senožeti mimo domačije v Kotlih in se začel počasi dvigati na južni rob Vojskarske planote, na njen prvi vrh Jelenk. Na desno se mi je začel odpirati valovit svet košenic. V mlado jutro je vstajala planota med Kotlovskim vrhom, Jelenkom in Smodinovim vrhom. Doliči in hribčki se med seboj poigravajo in prelivajo, preko njih so kot prešerni pušeljci posejani šopi leščevia, med njimi pa se belijo štrleče skalnate samice in čeri.

Z vrha Jelenka se je odprl širok svet. Na jugu stoji mogočen sklop grebenov in vrhov Trnovskega gozda z veličastnimi Golaki. Ta silna in temna masa gozdov s strmimi pobočji in severnimi stenami napravi na človeka poseben vtis. Divje je ostenje Poldanovca, značilna njegova kamnita kapa, čudovite so skalnate strmine, ki se razraščajo visoko pod vrhove in padajo v dever Gorenje Trebuše.

V trebuško globačo zdrsi z vrha Jelenka široko s senožeti porastlo južno pobočje. S toplim pogledom sem premeril ves ta svet pred in pod seboj, s srcem objel temno gmoto vase zaprtih Golcev pa se obrnil v nasprotno smer, v bele bleščeče grebene alpskega sveta. Kakšno nasprotje! Črno bela slika. Sence in svetlobe.

Skozi rahel jesenski megleni pajčolan je skušalo prodreti medlo sonce. Gorenjske gore je oblivala vodena svetloba. Na skrajnem vzhodu so skozi megleno mreno pokukale Kamniške, pred nje se je postavil ponosni Blegoš z značilno kopasto plešo, še bliže pa se je primaknil prijatelj Porezen. Preko Triglava, ki je mežikal v rahlih jutranjih sončnih žarkih, trgjal meglince in se kopal v jutranji rosi, je skočil pogled na Krn in na Kanin, z njih pa na Matajur v ospredju. Sem od njega se grebenast svet med Idrijo in Sočo zavrti v mogočnem loku in zlije s Trnovskim gozdom.

Tudi svet pod nogami se je prebujal. Jutro je dahnilo v jelenske, smodinske in novinske grape ter v bendijske jame. Preko Bendijskega vrha, ki so mu Italijani znižali glavo, da so lahko postavili topove, naperjene v staro Jugoslavijo, je preko ganiške doline pokimala znana Vojšica z vsemi svojimi vrhovi.

Iz Jelenkarjevega dimnika se je vrtinčil dim. Z mladim sva izmenjala nekaj besed in se skupno ozrla po jutranjem svetu. Le toliko, da je nisem kar po francosko nesel mimo domačije. Ze sem zastavil korak in krenil po strmi vojskarski »obali«[»] proti zahodu.

Napravil sem komaj nekaj korakov in pod nogami se mi je po strmem žlebu odprl svojstven pogled v dolino, na raztreseno vasico Gorenjo Trebušo. Tako edinstvenega pogleda in razgleda na to samotno in od sveta oddaljeno vasico še nisem dočakal. Pod menoj leži vasica na lepi ravni ploskvi in sredi raztresenih domov se beli cerkva. Preko ravnice se vije lepa bela cesta. Toda slika je bila le privid, ki ga je prikazala skoraj čista ptičja perspektiva, s katere sem se razgledoval. Resnica o tej vasi pa je popolnoma drugačna. Trda in neizprosna: strmi bregovi, divje grape, strmine in višine.

Jelenk mi je kmalu za tem postregel še z drugim presenečenjem. Na tisočmeterski višini in v poznem jesenskem času, saj je oktober že rinil

v november, me je za slovo pozdravil z vrsto zapoznelih jesenskih cvetk. Rumene, vijoličaste, modre in rdeče. Vse na kupu v zavetju grma. Kdo bi jim vedel imena? Priroda še ni povsem odmrta. Krepko se upira začasni smrti. Natrgal sem rožice in jih zataknil za klobuk. Prav gotovo, bil je to zadnji jesenski pozdrav in zadnji šopek cvetja iz idrijskih logov v tem letu. Tudi lep brinov grm, obsut z zelenimi sadovi, ki bodo počrneli prihodnje leto, mi je govoril o trdoživosti žive narave.

Kdo bi pričakoval, da je tudi vojskarski Jelenk tako zanimiv! Ko sem se izvil iz njegovega objema, sem jo ucvril dalje po namišljeni trasi čez drn in strn. Proti Bendijskemu vrhu. Kar počez in na celo sem jo udaril skozi zamršen gozd, preko nabrušenih skal, po visoki nepokošeni travi, po stoječi slami, po širni bendijski gmajni. Na levi me je še vedno spremljala globoka dolina Trebuše. Onstran njenih globin se je v bregu pod Kobilico belila prava gorska cesta, ki veže Gorenjo Trebušo z Vojskarsko planoto, na drugi strani pa z dolino Idrije in Spodnjo Trebušo, navzgor preko prevala Drnulka pa s čepovansko dolino. V mogočnih vijugah se krotoviči prava alpska cesta skozi skalnate preseke do sedla nad Čepovanom. Oko je obstalo v veličastnem skalovju v Studorjih in v zaselku Vršah. V mrču so se najprej pojavili pred mano Mačkovi lazi in desno od njih še Hudournik. Ves ta predalpski svet je pokrivala pozno jesenska barva, rjava, temno rjava, zadaj za tem gorskim pragom pa se je kakor na nebeški kulisi bleščala belina gorskih vršacev.

Na Bendijskem vrhu mi je oster jesenski veter obrusil lica in ušesa. Razganjal je dopoldanske megle in čistil daljne bregove, grebene in vrhove. Preko valovitega sveta pred seboj sem obrnil pozornost proti Smodinovemu vrhu. Kako lepo je brezsilno tavati po tem lepem svetu! Pomladi, ko brsti leska in pod grmovji svetlikaajo telohi; poleti po visoki dišeči travi in po pravi preprogi pisanega planinskega cvetja; jeseni, ko življenje počasi usiha, ter v ostru zimi, ko debela snežna odeja zravna globeli in kotanje ter skrije grmovje in skale pod seboj. Posebno vojskarska zima je čudovita. Mraz in debela plast snega odpirata pravo smučarsko jadranje od enega do drugega konca Vojskarske planote.

Ob vsakem času in v vsakem vremenu uživaš svež višinski zrak smre-

kovih gozdov, lepoto jasnih razgledov od laških vrhov preko naših planin do skrajnega vzhoda, na katerem se v mrču riše posavsko gričevje. Kako toplo in čisto je tudi vojskarsko sonce! Nadvse pa si vesel razsežne samote in globoke tišine.

Smodinov vrh bdi nad grapo Gačnika z glavno vodno silo, ki se pretaka po vojskarskem svetu, sedaj mirno in tiho, sedaj divje in grozeče. Stari mlini ob njeni strugi so enemeli pa tudi edini žagi ne pomagajo in ne koristijo več njene moči. Vodna kolesa so se ustavila in žagine zobe poganja sila modernega goriva. Vojskarska vodna sila je ostala praznih rok in samo še male ribice prestrašeno begajo sem in tja po strugi. Vrh tudi opazuje redke bajte po severnem pobočju, v grapi in onstran nje. To so Smodinova domačija, pri Kobalu, v Vinčejši, pri Carju, v Magajniji, v Sivki, Za robom in pri Skoku. Preko večno zelene trate s kraško vodno bruhalnico pa se ozira v propadajoči zaselek Ogalce pod Vojšico.

Z Bendijskega vrha sem se spustil do delno obnovljene kmetije v Bendiji. Dve mladi družini ob trdem delu in skromnem življenju višinske kmetije. Dobro jutro in z gospodarjem sva se kar v kozolcu pomenila o vsakdanjih skrbih in tegobah današnjega kmečkega življenja. Po kolovozu preko Ravni me je napotil do bajte Na robu in kmetije Na brdu. Ko sem ju dosegel, sem bil že na trebuškem območju. Moral sem nazaj v breg in nato po stezi v skalah do Gačnika. Obstal sem pri žagi in ob pesmi bencinskega motorja mi je žagar pripovedoval o starih časih, ko so bile tudi v ozki gačniški grapi postavljene klavže za plavljenje lesa v dolino Trebuše. Danes ni o njih nobenega sledu več. Preko, vode stoji še vedno mogočna, toda razpadajoča hiša gačniških gospodarjev. Nič ne bomo obnavljali, pravijo gospodarji, ostareli, zgovorni in razgledani fantje in dekleta, bratje in sestre. Za nami ni nikogar več. To je samo ena izmed številnih postaj na poti našega podeželja v bodočnost.

Po kolniku in grapi z desne strani Gačnika sem stopil preko jase Na pstatu s počitniško hišico premožnejšega meščana iz glavnega mesta. Rinil sem proti severnemu robu planote. Kaj kmalu sem bil na obširnem kraškem svetu pašnikov. Tu je bila nekoč velika Stržnikarjeva kmetija, pozneje združeno posestvo, danes gmajna nepokošene in nepopasene trave. Dve zgrbljeni bajti, trije betežni starci.

Za menoj sta ostala Brdarjev in bliže proti meni še Mrzli vrh. Med tem in sosednjo Suho goro se svet prevesi proti Trebuški dolini. Tu sta nastali planini Opale in Grič, na katerih pasejo že od nekdaj svojo živino tolminski kmetje s Prapretna pri Poljubinu blizu Tolmina. Lep je ta svet in prav nič me ni mikalo naprej. Toda sonce se je postavilo že najvišje. Le nekaj korakov je bilo potrebnih in stal sem na sedlu med Hudournikom in grebenom Mačkovih lazov, na severnem robu Vojskarske planote. Čez preval se spusti stara, propadajoča vojaška cesta, ki prihaja izpod Ogalcev in se ovija okoli podnožja Vojšice. V ostrih ovinkih se spusti s sedla po strmem bregu na Oblakov vrh. Pod menoj se je pojavila gornja hotenjska grapa, onkraj nje so na slemenu Utre in Lokvarski vrh. Tja čez je splaval pogled na Kojco z Bukovim, na Bukovski vrh s Policami, na Sentviško planoto, po grebenu od Črne prsti do Vogla in na povsod pričujoči Triglav.

S prevala ni prehoda po zaraščanem robu planote na vrh Hudournika. Malo sem moral odstopiti in se dvigniti po udobnem gozdnem kolovozu v naročje vrha. Kmalu so me pozdravile preproste svisli na prostem in skozi nje sem zagledal Medvedovo domačijo, pokrito s slamo. S kakšno muko so si tu ljudje pridobili košček skromne njive ali košenice, dokazujejo zidovi in kupi zloženega kamenja, ki so ga morali izvleči iz zemeljske površine. Tako sliko nam nudi tudi skalnati vrh Hudournika, ki je čudovito razgledišče.

Prav na rob, na strmo skalo sem stopil in pod menoj je zazijal prepad, na dnu katerega se belí cestno križišče na Oblakovem vrhu. Tu se križajo poti iz Spodnje Idrije proti Spodnji Trebuši, proti Vojskemu in proti Sebeljam. Na levo se zvija proti zahodu Hotenjska dolina, v katero se spušča cesta v velikih serpentinah. Na desno pada Kanomeljska grapa, pred menoj pa razteza greben od spodnje idrijskega Jelenka do Uter. Pogled hiti po cerkljanskih vaseh s Crnim vrhom in Blegošem v ozadju: preko Cerkljanskega in Bevkovega vrha čez Kladnik do Gradišča nad Lednami in Spodnjo Idrijo. Z zahoda pozdravlja Krn in Matajur ter laške gore, pred Matajurjem pa je globoko zasekana dolina Idrijce od Spodnje Trebuše do Mosta na Soči. Jug je bolj zaprt, le preko Bendijskega vrha in Jelenka se rišejo grebeni Golcev. Ni-

sem dolgo užival lepega razgleda. Me-
gle so se pripodile s severozahoda in
me pregnale.

Spet sem se moral nekoliko odmak-
niti od roba planote, ki strmo pada
v Kanomeljsko dolino. Mimo Zgavče-
ve domačije, partizanskega grobišča
na Vojšici in Vojšičarjeve kmetije sem
stopil nad Ogalcami spet na rob pla-
note. Hlad, ki pretresa, grobna tiši-
na in kratka dolžina jutrišnjega dne,
ki visi v zraku, veje pod Hudourni-
kom in se spreletava od Medvedovih,
mimo Zgavca, Vojšičarja in zavija po
Ogalcah. Nekdaj trdne kmečke bajte
spodjeda črv staranja in propadanja.
V njih ni več kali mladega, sočnega
brstja, okoli njih ne odmeva več pe-
sem mladih grl in bodoče pomladi.
Le Peter Ogalški kljub svojim visokim
letom še vedno razgibava življenje s
šegavim pogledom, z miganjem in vi-
hanjem brk, s poskočnim korakom in
živahno besedo. Najznačilnejša voj-
skarska pojava je, važen steber naše
trde in krute a ponosne preteklosti.
Toda čas beži.

Poslovil sem se od sveta okrog
Vojšice. Z vseh koncev vojskarske de-
žele je vidna ta lepa in zgodovinska
planota, nad katero se dviga najvišji
vrh Planinica. Poleg nje so še nekoliko
nižji vrhovi: Zakletje in Kladje nad
Vojšičarjevo posestjo ter Pajtica nad
Petrovo domačijo.

Nad Ogalcami z razpadajočimi zi-
dovi in pogrezajočimi se strešnimi
krovi sem se obrnil proti jugu. Po
grebenu Za vrhom sem začel obkolje-
vati globoko in daleč v vojskarski svet
porinjeno kanomeljsko grapo z ime-
nom Studenec. Grapa je znana po par-
tizanski tiskarni »Slovenija«, do ka-
tere z roba ni daleč. Hitel sem preko
Stajngelna, se v loku obračal nazaj
proti severu ter se polagoma spuščal
proti kmetiji Za humom. Razpadajoča
mogočna, obsežna kmečka hiša kaže
v preteklost, skromno nizko in novo
bivališče pa verjetno le v kratko se-
danjost. Svet travnikov je narava na-
trosila tod okoli. Stopil sem proti juž-
nemu bregu Lomiča in obstal pri baj-
ti Na ravni, kjer gospodari zgovorni
in gostoljubni Janko, ki ga je gozdno
delo pošteno zlomilo. Pa je še vedno
živ, delaven in pripravljen za vsako
uslugo.

Skupaj sva stopila proti vrhu Lo-
miča. Le s težavo je šlo skozi gošča-
vo po komaj zravnanii stezi divjačine.
Z vrha sem spet zagledal pod seboj
kanomeljsko deželo. Južna stran Lo-
miča je poraščena, severna pa pokrita

z nepokošenimi senožetmi. Razgled je
torej odprt le v to smer, v nasprotni
breg in preko njega. V levem bregu
Kanomljice so posajeni kmečki do-
movi Srednje in Gorenje Kanomlje.
Mogočen je Lomič, kaj prešerno in
v razkorak stoji v kanomeljski grapi.
Z zahodnim krakom, s kmetijo Na
humu, stoji na pragu grape Studenec
in jo zapira. Z vzhodnim pa se raz-
vleče preko Rovtarskega vrha ter mi-
mo kmetij v Šturmovšu in Brdu v
sam začetek divje Ovčjaške grape.

Zadnja obzorja proti severu so bila
odeta v meglo, zato sva se morala
zadovoljiti samo z opazovanjem pri-
sojnih pobočij krniškega grebena. Po
kanomeljskih grapah in vzpetinah nad
njimi so posejani kmečki domovi, ta
malo nižje, oni malo više in v taki
razdalji, da imajo vsi dovolj zraka
in življenjskega prostora. Prek bregov
in grap se prepletajo od hiše do hiše
strme stezice, tu in tam tudi kak za-
nikrni kolovoz. Toda tudi v ta sončni
breg je že udaril duh novega časa in
val modernega življenja. Idilično in
zastarelo kmečko življenje zelo hitro
kopni. Za enkrat delo v dolini, dom
v strminah. Pod tem domom pa že
čaka v skromni garaži ob cesti simbol
današnjega standarda — osebni avto.
Samo vprašanje časa je, kdaj bodo
prenehali »sprehodi« od utice do doma.
Že davno se je začel in odločno se
nadaljuje odtok ljudi v kraje z indu-
strijo. V bregovih ostajajo tudi tu
prazne hiše in njihova lepa domača
imena bodo živela le še malo časa in
tonila v pozabo. Gledala sva kmetijo
na Lokvarskem vrhu, Na stanu, Na
vinčejši, Teleburovše, Smodinovo, V
plazu, Breg, V rovtu, Okivnik, Maro-
žice.

Na osojnem bregu pod nama pa
se skrivajo kmetije: V humu, Repit,
Ivaniše, Kacburovše, Svinjarija in dru-
ge, razporejene in razmaknjene po do-
lini in bregovih tja proti Spodnji Idri-
ji in Idriji.

Po vzhodnem grebenu Lomiča sem
kmalu dosegel najvišjo vzpetino Rov-
tarskega vrha. Valovit svet je to: med
Lomičem, Cikljem na južni strani ter
Ovčjakom na vzhodni. Ta mehak vi-
šinski svet je odet s pisanimi košeni-
cami, po katerih se svobodno spre-
haja številna srnjad. Sredi planote
stoji visoka kmečka hiša, ostanek nek-
danje velike kmečke posesti in gospo-
stva, okrog nje pa so posejane manj-
še, za oko še vedno prijetne in lepe
kmečke bajte. Kakor piščanci okrog
koklje, le s to razliko, da so ti piščan-

ci že davno samostojni in svobodni. K vsem lepotam moram dodati še obširen razgled preko vrhov Polhograjev, Krima, Slivnice in Snežnika.

Privlačen in čudovit je ta prirodni košček Vojskarske planote. Pozno, zelo pozno sem ga odkril, ne pa še popolnoma spoznal. Zato se danes zopet in zopet vračam k njemu, da bi nadoknadil zamujeno. Zdi se mi in nekaj mi pravi, da sem tu našel pravo Vojsko. Zakaj naj bi nekaj poslovnih stavb pod pokopališkim zidom nosilo pečat vasi? Tu, na tem koticu še klije pravo kmečko življenje brez vrinjene civilizacije. Šele zadnji trenutek so stroji pretrgali skozi gozd osnovo nove ceste, ki bo ta vogal planote povezala z upravnim vaškim središčem pod Školom in zunanjim svetom. Zato je tu doslej dihala še vedno kmečka domačnost in preprostost, ki jo le redko še najdeš, in zato mi je bilo tu tako lepo in prijetno.

Pohod po robu Vojskarske planote se je bližal koncu. Skozi gozd, preko logov in livad v Logu, čez Preval ter preko dolinice v Crtežu sem prispel na Skratovško dolino do kmetije. Spustil sem se po vzhodnem pobočju do zadnje vojskarske bajte v strmem bregu nad Ovčjakom. Še nižje je bilo treba nad sam izvir Ovčjaka, nato pa spet strmo pokonci. Preko grebena sem stopil mimo Trohove domačije in že stal na vojskarski cesti na vzhodni strani Trohove ravni. Krog po vojskarskem svetu sem tu zašpilil.

Tak je obraz vojskarskega sveta z druge strani. V štirih urah ga pre-mahaš od vzhoda do zahoda, od Lešnika do Mrzlega vrha, v dveh od severa do juga, od Lomiča do Jelenka. Po grebenih in vrhovih, po senožetih in košenicah, po tratih, logih in livadah, po kotličkih in hribčkih, po grahah in bregovih, po bukovih in jelovih gozdovih, ob Gačniku in mimo redkih studencev, mimo malokaterih hiše, polne mlade brsti, mimo mnogih odmirajočih in samo še rahlo utripajočih kmečkih domov, mimo naraščajočega števila praznih, razpadlih domačij se sprehaš. Misliš na preteklost, na sedanjost in bodočnost. Uživaš čisti zrak današnjega dne, toplo višinsko sonce, širne razglede, srečavaš se z bujnim cvetjem jelgla, sleča, solzic in z dišečimi korčki. Obiraš jagode, borovnice, maline, robidnice ter meseca septembra rabutaš zrele češnje črnice. Opazuješ divjačino, kako se brezskrbno pase, in srečavaš ljudi, ki so prešli dolgo, trdo

in vijugasto pot naše preteklosti. Ubadajo se samo še z današnjim dnem in ne mislijo na jutrišnjega. Oči mladine, kolikor je je še, so obrnjene proč s planote, v drugo, boljše življenje v dolini in po širnem svetu...

P. S. Vojsko včeraj, danes, jutri.

Včeraj: Naselje nedoganega rojstva, po vsej verjetnosti pa več kot tristo let staro. Stara zibelka smučarstva, Samostojna občina in najvišja fara Kranjske dežele.

Druga prestolnica osvobojenega ozemlja, trdnjava primorskega partizanstva, kraj zloma zadnje sovražne ofenzive.

Mnogo obetajoči turistični ter zimsko športni center. Mnoge besede in obeti se niso uresničili.

Planota se prazni, ostareva in odмира.

Danes: Partizansko grobišče na Vojšici, partizanski grobovi na pokopališču, partizanska tiskarna »Slovenija«.

Nižje organizirana šola. Revna trgovinica. Na stari kmečki bajti postavljen Planinski dom in ne daleč od njega privatno gostišče. Preprostost odlikuje prvega, skromnost drugega. V medsebojnem tekmovanju pa nobeden ne more dohitevati kipečega standarda, ne zadovoljiti želja vozečega se turista, ne ustreči zahtevam dolinskega, od mestnega hrupa v mir in samoto bežečega človeka. Le skromen domačin in klasičen planinec pešec bo našel tu nekaj domačnosti in planinske sproščenosti. Preskrba v domu ne bo nikoli odpovedala, četudi je okrog doma na metre snega. Oskrbnik in njegova boljša polovica se bosta vedno potrudila ter ob vsakem času in vremenu našla kaj primernega za pod zob.

Turizem? Petkrat na teden avtobusna zveza z dolino. Majhna lovska kočica. Tri vikend hišice, vsaka na svojem koncu in vsaka v svojem slogu. Razpadajoča smučarska vlečnica pod Školom, vreden spomenik svojih idejnih očetov in graditeljev. S travo preraščeni temelji zelenega hotela in večji del zime nepluzena cestna sirota trinajstih kilometrov od Idrije do Vojškega.

Kmečki turizem? Samo v dveh hišah so se ga uspešno lotili. Kdo pa bi ga razvijal? Stari ne morejo, mladih skoraj ni in za tak posel tudi nimajo posluha. S te strani ni vstopa niti izhoda.

Jutri? Ta odgovor pa naj dajo pristojni vodoravni in navpični družbeni dejavniki vseh nivojev in vrst.

ZRUŠIL SE JE HRAST

(Ogalškemu Petru v spomin)

Lado Božič

Preko Vojskarske planote je priveršal orkan. Zatulil je mimo Lomiča, se zapodil preko krnice v Studencu, zavrtinčil in potegnil med Cikljem in Skolom, zdiviljal po Škratovski dolini in Gačniški grapi ter neusmiljeno oplazil po skromnem zaselku Ogalce v naročju ponosne Vojšice.

Divjanje viharja je bolešno odjeknilo. Zlomilo je mogočen hrast. Izruvalo mu je globoke korenine. Nato pa je odvihralo dalje in se obrusilo ob Brdarjevem in Mrzlem vrhu nad Trebuško grapo.

Petra Ogalškega ni več med nami.

Rojenice so mu izdolble grobo zibelko v trdo kmečko življenje, sojenice pa prisodile žuljavo, težko garanje od zore do mraka in od rojstva do smrti.

V svojem osmem križu je padel kot hrast. Vso svojo dolgo dobo je kljuboval, se upiral tegobam vsakdanjega življenja, vsem nevarnim tokovom, ki so pljuskali čez slovensko deželo, vsem ostrim vetrovom, ki so lomastili preko koščka slovenske zemlje med Alpami in morjem, tudi preko Vojskarske planote.

Zrušilo je pokončnega, neupogjnega in neuklonljivega.

Ze v mladih letih je šel skozi prve ognje, se kalil na daljnih bojiščih in moriščih prvega svetovnega klanja. Ni ga potegnilo za seboj, srečno se je izmotal. Za tem se je zaril v skopo kepo in peščeno krpo vojskarske zemlje, se zagrizel v cvetoče senožeti domačih bregov in se zatekal v senčnate gozdove po strmi pobočjih nad globoko kanameljsko dolino.

Poganjal je, rasel v tršato drevo slovenskega kmečkega življenja, ki sta ga ostrila mrzla burja s severovzhoda in severni veter sem od Triglava ter mehčala topla sapa z Jadranskega morja. Vedno bolj se je utrieval v klen steber naše narodne biti, kipel pod nebo kot plemeniti hrast in svoje korenine na široko in globoko razpredel v borno zemljo, da je iz nje črpal svoje življenjske sile.

Cez pokrajino še niso odtekli ostanki razpadle stare monarhije, ko je z zahoda že udarila nova povodenj in nam ogrozila narodno življenje. Planila je v naše kraje in se preko njih grozeče razlila proti vzhodu k slovenskemu narodnemu središču. Vedno bolj je pretela, da bo odplavila, do kraja uničila vse, kar se ji bo upalo upreti na divjem pohodu.

Bistro Petrovo oko, njegova mehka duša in občutljivo srce so takoj zaslutili prihajajočo nevarnost temnih zahodnih oblakov.

Pa se je odtrgal glas odpora od naših gora in zavaloval do morja. Ogroženi del slovenskega naroda se je močito odločil, prsi so se napele ob prsi in se postavile v bran tujemu valu uničevanja. Za slovensko besedo je takrat šlo pa za narodni in človeški obstoj. Ljudstvo je svoje prve obrambne črte krepilo s kulturno-prosvetnimi postojankami. Bilo je plat zvona za obrambo materinske besede in pozivalo slovenske ljudi na okope, kjer naj bi reševali v samoobrambi in samoohranitvi svoje lastno in narodovo življenje.

Ni bilo vasice in naselja, kjer ne bi zrastle prosvetna in druga društva. Razcvetela se je druga doba narodnega prebujenja, tokrat pred grozljivejšo in surovejšo nevarnostjo potujčevanja. Toda to ni bil več samo čas narodnega prebujenja, bil je pravi vsenarodni odpor proti tujcu in smrtni obsodbi, ki jo je bil izrekel nad slovensko narodno skupnostjo ob Idriji, Soči, na Krasu in ob morju.

V tem odporu je našel Peter svoje mesto. Sredi mladih je stal, ko se je v kmečki izbi na Ogalcah rodilo prosvetno društvo »Planinica«, imenovano po najvišjem vrhu na Vojskarski planoti. V mladem društvu je Peter delal z vsemi svojimi močmi. Na planoti je zavelo novo življenje.

Valovom nasilja pa so sledili novi in novi. Rušili so zunanje znake naše duhovne in narodne biti, nerazrušljiva pa je ostala naša notranja moč.

OGALCE POD VOJŠČICO — (Foto L. Božič)

122 PETROVA DOMACIJA NA OGALCAH — (Foto L. Božič)

Nove tajne vezi, spletene v podzemeljskih rovih, so krepile odtrgani in svoji usodi prepuščeni zahodni del slovenskega naroda. Po tajnih kanalih se je pretakala slovenska ustna in pisana beseda.

Za našega Petra ni zmanjkalo dela. Ves se mu je predal. Postal je zaupnik za mnoge naloge, središče za širjenje slovenske tiskane besede, nosilec vseh oblik dela, ki so jih narekovali čas in razmere. Ob takem delu je Peter rastel, jeklenel v silaka, ki se ni dal, v viharnika, ki se še okleščen upira vsem nasprotnim silam in preteče štrli proti nebu. Zorel je za dni, ki so morali priti, v katere je trdno verjel sleherni naš človek.

Petrovo življenje se je nagnilo že v jesen, ko so nastopili odločilni dnevi za slovenski narod in še posebej za Slovence od Črne prsti do Trsta, od Matajurja do Snežnika.

Peter je bil ob klicu že na svojem mestu. Vstaji je široko odprl vrata svojega doma, razdal je vse, kar mu je ob težkem delu dajala revna zemlja, in v težek voz borbe zapregel tudi samega sebe. Meje njegovega ožjega sveta so se raztegnile preko Mrzle rupe in Golakov do Lokev, Cepovana in Predmeje, pa še v dolino onkraj Trnovskih gozdov in preko nje. Na njegovem domačem svetu in v neposredni bližini sta zrastle partizanska bolnica v osrčju Golcev in partizanska tiskarna v mogočni krnici Studencu onstran grebena nad Petrovo hišo. To je bil Petrov svet. V novih nalogah in delu je gorel dan in noč, ob vsakem vremenu, navkljub vsaki nevarnosti. Njegova hiša je rastle v simbol našega upora in on sam v zgled kmečkega samorastnika, ki ni mogel prenašati suženjstva in se nikoli ni mogel odreči slovenstvu, svojemu bistvu.

Sanje so bile uresničene. Sadovi trdega dolgoletnega dela so dozoreli. Svoboda je zadihala tudi okrog Petrove domačije. Naši hribovski ljudje so se vračali k zemlji. Tudi Peter. Na svojih Ogalcah je zaživel življenje med hlevom, njivami in gozdom. Drugo življenje se je premaknilo v doline in mesta. V hribe se je naselila tudi zapuščenost. Le redki so se kdaj vračali na Vojskarsko, da bi segli v roko še pred nedavnim pomembnemu Petru Ogalškemu. Peter pa ni tožil. Ostal je raven, ponosen in skromen. Leta so se mu vedno bolj kopičila na pleča pa se jim je krepko in uspešno upiral. Živel je ob svojem delu in s svojo pipo. Vedno je toplo, iskreno veselo sprejemal svoje stare znance in prija-

telje. Ob vsakem se je razživel v razgovoru o preteklih dneh. Z vsakim je rad izmenjal prijazno misel. Zavedal se je pomena svojega prispevka naši stvari. Žal, da je skromno družbeno priznanje prišlo šele zelo zelo pozno. Pa saj ga ni zahteval, preskromen je bil Peter in tudi preponosen na svoje delo: opravil je samo svojo človeško dolžnost.

Trda povojna leta so Petru jemala moči. V močne korenine se je zajedla bolezen. Glodala je in glodala in ga počasi spodjedala. Mnogokrat ga je upognila, pa se je kot drenova šiba spet dvignil in le z roko zamahnil, češ, kaj bi to.

Zadnje dni letošnjega januarja sva si poslednjič segla v roko. Gosta meglja je ležala nad Vojskarsko planoto, mračno je bilo in mrzaj je pritiskal. Nisem vedel, da je bil to zadnji stisk rok po skoro petdesetletnem srečevanju. Stisnilo pa me je okoli srca, ko sva si zaželela novo srečanje v sončni, topli pomladi. Zla slutnja je legla med naju. Bolezen ga je že zelo prizadejala.

Ni dočakal pomladi. Vzela ga je še zima. Na sveži grob je nasula debelo plast snega, kakor bi se bala, da se bo spet dvignil. Dolgo, predolgo je ležala na njegovem grobu težka bela snežena odeja, pozno je tudi na Vojsko prišla nova pomlad. Dahnla je preko Petrovega groba. Tam gori na Pajtici in Zavrhom nad Petrovo domačijo je v bukovju zapela kukavica, tako kot vsako pomlad. Na senožetih okoli njegovega doma je pognal pomladni žefran, v grmovju je vzcvetel teloh, tako kot vsako pomlad. In prve bukve so zazelenele, tako kot vsako pomlad. Le Peter jih ni mogel več videti, ne slišati in ni se mogel več ogreti v toplem mornaku, ki je zavel od morja sem preko Golakov.

Na hribu, na križišču poti na Jelenk, v Kotlje, na Smodinov vrh, na Ogalce, v Gačnik in na Rovtarski vrh pa v Dol in Idriji leži v svojem zadnjem bivališču kot korenina naših gor, kot hrastova grča našega kmečkega življenja. Tu je njegova misel. Tu bo živel njegov spomin.

Teško in pusto mi bo, ko bom spet stopal mimo Petrove domačije na poti proti Vojšici in Hudourniku, pa preko Oblakovega vrha in Pisanc na Lokvarski vrh in Jelenk. Nič več ga ne bo na pragu in nič več me ne bo vabil v svojo hišo. Meni pa se bo vendar zdelo, da je prav tam in v ušesih mi bo zvenel njegov zadnji pozdrav: Na svidenje pomladi!

G O S T I L N A **» NEBESA «**

NAJZNAMENITEJSE
IN PRILJUBLJENO IDRIJSKO GOSTISČE
VABI DOMAČE IN TUJE GOSTE
TER SKUPINE
V SVOJE POPOLNOMA PRENOVLJENE PROSTORE,
KJER BODO OB VSAKEM ČASU POSTREZENI
Z IDRIJSKIMI SPECIALITETAMI.
POSEBNA SOBA ZA SVATBE,
SPREJEME IN DRUGE SVEČANOSTI.

RUDNIK ŽIVEGA SREBRA IDRIJA

Proizvodi za domači in svetovni trg

**živo srebro 99,99 %
živosrebrni oksid 98,5 %**

**Železniška postaja Logatec
Tel. Idrija 86-108, telex 31-257 Idrija**